

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

Оксана КОВАЛЬ

Тематичний
словник-довідник з
ПСИХОЛОГІЇ та
ПЕДАГОГІКИ

Тернопіль – 2013

Коваль О. Тематичний словник-довідник з психології та педагогіки: Навчальний посібник. Вид. 2-ге, доповнене та перероблене / [О. Є. Коваль]. – Тернопіль: ТНЕУ, 2013. – 138 с.

Упорядник:

КОВАЛЬ Оксана Євгенівна, к. п. н., доцент кафедри психологічних та педагогічних дисциплін ТНЕУ

Рецензенти:

ЯНКОВИЧ Олександра Іванівна, д. п. н., професор, завідувач кафедри педагогічної майстерності та освітніх технологій ТНПУ ім. В. Гнатюка

ЩЕРБЯК Юрій Адамович, д. п. н., професор кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства ТНЕУ

Відповідальний за випуск:

ВИХРУЩ Анатолій Володимирович, д. п. н., професор, завідувач кафедри психологічних та педагогічних дисциплін ТНЕУ

У посібнику узагальнений теоретичний матеріал, що сприятиме формуванню психолого-педагогічної компетенції майбутніх фахівців у галузі економіки.

Автор особливу увагу приділяє засвоєнню знань про психіку людини, її цінності та потреби, мотиви поведінки, організацію і вдосконалення свого «Я» шляхом освіти, навчання та виховання, охоплюючи проблеми психічних та соціальних властивостей людини, поведінки, міжособистісних стосунків та спілкування, провідної діяльності на різних етапах розвитку особи, формування власного інформаційного простору засобами освіти, самоосвіти, виховання та самовиховання. Значна увага звертається на розуміння наскрізних дефініцій, зміст яких складає центральне тло дисципліни та наукові підходи, що висвітлюють найновіші дослідження з багатьох проблем психології та педагогіки.

Для студентів, аспірантів та викладачів вищих навчальних закладів різного рівня, усіх тих, хто цікавиться питаннями вивчення психології та педагогіки.

Рекомендовано до друку на засіданні кафедри психологічних та педагогічних дисциплін (протокол № 3 від 3 жовтня 2013 р.)

Рекомендовано до друку на засіданні комісії науково-методичної ради з гуманітарних дисциплін (протокол № 1 від 14 жовтня 2013 р.)

Програма дисципліни «Психологія та педагогіка»

Змістовий модуль 1

Психологія і педагогіка як наука про людину, її світ і діяльність

Тема 1. Теоретичні основи психології та педагогіки

Психологія як наука про людину, її світ і діяльність. Предмет, етапи історичного розвитку та основні напрямки вивчення психології. Галузі і міжпредметні зв'язки науки. Педагогіка як наука про навчання і виховання людини. Становлення і розвиток педагогіки. Основні методи навчання, виховання та самовиховання.

Тема 2. Психолого-педагогічні умови формування особистості

Індивід, суб'єкт, індивідуальність, особистість, універсум. Вікові та сензитивні періоди розвитку людини. Вплив спадковості, середовища і виховання на розвиток особистості. Зміст і завдання сучасної освіти, процесів навчання та учіння. Самовдосконалення особистості та критерії вихованості.

Тема 3. Соціокультурне середовище особистості

Спілкування, діяльність, поведінка і вчинки як основні носії культури. Сенси життя, життєвий шлях і вчинки особистості. Ментальність та менталітет нації. Поняття екзистенційної кризи, вакууму. Кодекс цінностей сучасного виховання в Україні. Ціннісні засади української родини.

Тема 4. Психологія Я-концепції та механізми психологічного захисту

«Я» як наукова проблема психології. Поняття про самосвідомість та Я – концепцію особистості. Структурні компоненти Я – концепції. Я – концепція в структурі повноцінно функціональної особистості. Самооцінка особистості та її види. Адаптація людини в соціумі. Механізми психологічного захисту.

Тема 5. Соціально-психологічна структура особистості.

Психічні процеси особистості, їх види та розвиток. Характеристика психічних властивостей особистості. Види психічних станів людини. Соціальна неповторність особистості у ролях, позиціях, статусах і установах. Сутність і структура світогляду людини. Поняття соціалізації особистості. Фактори, ефекти, механізми та засоби соціалізації.

Змістовий модуль 2

Розвиток і становлення соціально зрілої особистості

Тема 6. Міжособистісні стосунки. Спілкування

Етика взаємостосунків, розвиток міжособистісних стосунків, етикет. Спілкування: види, рівні, засоби, сторони та функції. Психологічні механізми взаєморозуміння в спілкуванні. Невербальна комунікація та її види. Комунікація, перцепція та інтеракція у просторі міжособистісної взаємодії. Поняття про психологічну сумісність.

Тема 7. Особистість і діяльність

Джерела активності людини. Поняття про потреби, їх сутнісний зміст та класифікація. Мотиви та мотивація в діяльності людини. Інтереси і прагнення соціально зрілої особистості. Здатність до професійної діяльності. Професіограма та психограма спеціаліста. Норми і цінності в діяльності людини. Кар'єра особистості, її атрибути та етапи просування.

Тема 8. Природа конфліктів та технологія запобігання їх виникненню

Історіогенез поглядів на природу конфліктів. Типологія конфліктів та причини їх виникнення. Анатомія та динаміка конфлікту. Стилі виходу із конфліктних ситуацій. Управління конфліктом.

Змістовий модуль 1 ***Психологія і педагогіка як наука про людину, її світ і діяльність***

Теоретичні основи психології та педагогіки

Психологія як наука про людину, її світ і діяльність. Предмет, етапи історичного розвитку та основні напрямки вивчення психології. Галузі і міжпредметні зв'язки науки. Педагогіка як наука про навчання і виховання людини. Становлення і розвиток педагогіки. Основні методи навчання, виховання та самовиховання.

СКАРБНИЦЯ МУДРОСТІ

«Зрештою, чим є людина за своєю природою? Нічим супроти нескінченності, але всім супроти нічого, середньою істотою між нічим і всім. Вона безмежно віддалена від обох крайностей: не менш віддалена від нічого, яке її притягає, і від безмежного, яке її поглинає»

Б. Паскаль

«З душі й тіла в кожному з нас складається подвійна єдність, тобто природи й особи; природи, тому що душа формально єднається з тілом, як акт до потенції й форма до матерії, в одному бутті; єдність особи, далі походить з двох чинників, оскільки встановлюється особа сама в собі: в тілі й у душі»

Св. Тома

«Наука – це зусилля на шляху до зрілості світового порядку. У результаті цього вона є контактом людської думки з одвічною мудрістю. Це немовби таїнство»

С. Вейл

«Правда і мудрість безумовно вищі від розуму»

Св. Августин

Основні поняття та мислешхеми до теми

АНКЕТУВАННЯ – метод психології, який полягає у збиранні фактів на основі письмового самозвіту досліджуваних за спеціально розробленою програмою.

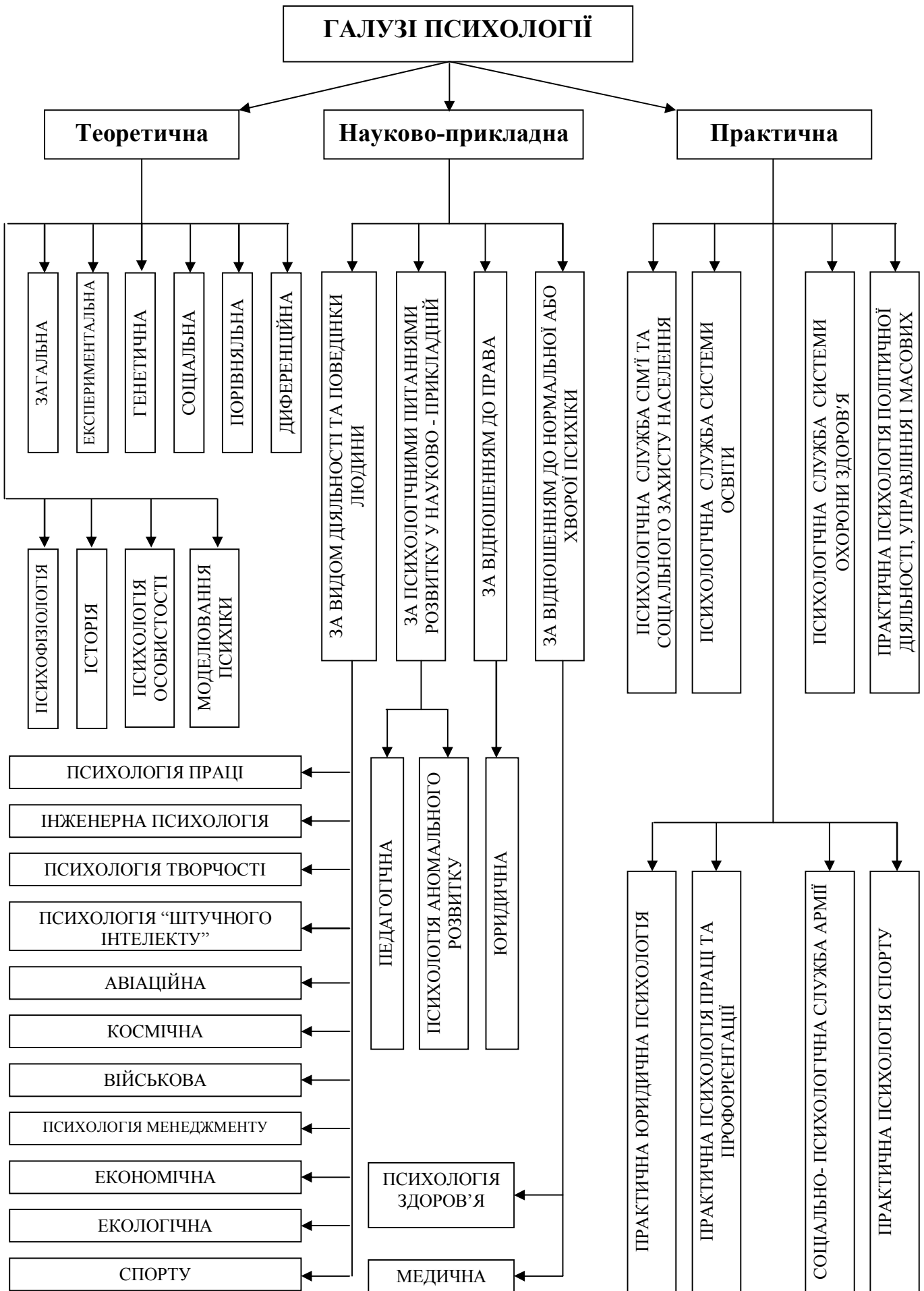
БІОПСИХОЛОГІЯ – наука про психіку, котра охоплює все живе на землі, включаючи рослини. Біопсихологія еволюційна – об'єднує психологію порівняльну і зоопсихологію.

БІХЕВІОРИЗМ – напрямок у зарубіжній психології, який виник на початку ХХ століття. Основоположниками його були американські вчені Д. Уотсон та Е. Торндайк. Вони вважали, що предметом вивчення психології є поведінка і заперечували тлумачення свідомості як предмета наукового дослідження. Основне завдання біхевіоризму полягає у нагромадженні спостережень за поведінкою з таким розрахунком, щоб, знаючи стимул (S), можна було б наперед передбачити реакцію (R) людини .

ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ – галузь психології, яка досліджує загальні закономірності розвитку психіки на різних вікових етапах, психічні особливості дітей і школярів різного віку.

ВИХОВАННЯ – цілеспрямований та організований процес формування особистості.

ГАЛУЗІ ПСИХОЛОГІЇ – це система наукових дисциплін, котрі пов'язані з різноманітними сферами практики, її раціоналізацією та удосконаленням. Галузі психології становлять «дерево» психологічної науки, корінням якого є філософські проблеми психології, принципи, методологія, теорія. Основу системи психологічної науки складають історія психології та загальна психологія.

ГЕШТАЛЬТПСИХОЛОГІЯ – напрям психології, що виник у Німеччині в першій третині ХХ ст. і запропонував програму вивчення психіки з точки зору цілісних структур (гештальтів), первинних стосовно до своїх компонентів. Головні представники – німецькі психологи М. Вертхаймер, В. Келер, К. Коффка.

ГІМНАСІЙ – державний навчально-виховний заклад у стародавній Греції, а також на елліністичному Сході. В Афінах найбільшого розвитку вони досягли в V–VI ст. до н. е. До гімнасію вступали після палестри (гімнастична школа, у якій навчалися хлопчики з 12 до 16 років), юнаки 16–18 років із знатних і заможних родин. У гімнасії вони займалися гімнастикою, вивчали політику, філософію, літературу. Найвідоміші гімнасії – Академія платонівська та Лікей, заснований Аристотелем.

ГОВАРД-ПЛАН – організація навчання за вільним розкладом і при самостійному виборі учнями навчальних предметів. Виник у 1920 р. з ініціативи керівника Говардської жіночої середньої школи (Лондон Гарріс). Основна ідея говард-плану – підвищення індивідуальної відповідальності учнів з свій розумовий розвиток. Виховна робота з учнями, де крім уроків, здійснювалася в спеціально створюваних «будинках».

ГРАМАТИСТ – учитель елементарної школи грамоти в Стародавніх Афінах і частково в Стародавньому Римі.

ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКІ ДУХОВНІ СЕМІНАРІЇ – виховно-навчальні заклади, які готували священнослужителів для уніатської церкви. Існували Перемишльська, Ужгородська, Львівська й Станіславська семінарії. Система навчання й виховання нагадували єзуїтську.

ГРЕКО-ЛАТИНСЬКІ ШКОЛИ – навчальні заклади підвищеного типу, створені в Москві в другій половині XVII ст. з ініціативи уряду й церкви. У

школах вивчали грецьку, латинську й церковнослов'янську мови, риторику й філософію.

ГУМАНІЗАЦІЯ ОСВІТИ – 1) упровадження в навчально-виховному процесі ідей гуманізму, запропонованих великими просвітителями та педагогами минулого; це спрямування навчального закладу до піднесення особистості учня, забезпечення максимально сприятливих умов його розвитку, урахування його особистих цілей і запитів; 2) принцип реформування системи освіти, суть якого полягає в утвердженні людини як найвищої цінності шляхом олюднення обставин педагогічного процесу.

ГУМАНІСТИЧНА ОСВІТА – освіта, основана на принципах пріоритету загальнолюдських цінностей, життя та здоров'я людини, вільного розвитку особистості.

ГУМАНІСТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ – один із провідних напрямків сучасної зарубіжної психології, який виник у 60-ті роки ХХ ст. на противагу психоаналізу і біхевіоризму. Виявляє внутрішній світ (діяльність, поведінку, спілкування, вчинки душевно здорових, творчих людей), названа Маслоу «психологією третьої сили».

ДАЛЬТОН-ПЛАН — система індивідуального навчання, розроблена в м. Дальтон (штат Массачусетс, США) у 20-х роках ХХ ст. Згідно з Дальтон-планом увесь обсяг навчального матеріалу з того чи іншого предмета розподілявся на місячні курси, складалися місячні програми, підбиралася література. На початку місяця учень разом з учителем планував свою роботу, а потім вивчав самостійно з будь-якою швидкістю вибрані теми. Він міг відвідувати лабораторії, консультації, де чергували вчителі. Раз на тиждень проводився загальний семінар, конференція, дискусія. Дальтон-план мав на меті дозволити учням навчатися на різних рівнях і з різною швидкістю. Це була спроба пристосувати систему навчання до особистості дитини.

ДИДАКТИКА (від грец. didaktikas – повчальний) – найважливіша галузь педагогіки, яка вивчає теоретичні основи організації процесу навчання, його закономірності, принципи, методи.

ДУХОВНА ПЕДАГОГІКА – галузь педагогічних знань і досвіду з виховання і навчання особистості засобами релігії.

ДУША (від лат. anima) – згусток енергії, частина людської особистості, що є центром її духовного життя, яка здатна відчувати й думати; поняття, котре визначає історично змінні погляди на психіку і внутрішній світ людини; поняття про особливу нематеріальну субстанцію, незалежну від тіла. Розуміння душі трактувалось анімістичними уявленнями про особливу силу, котра живе в тілі людини і тварини і покидає його під час сну або випадку смерті. В експериментальній психології, яка виокремилась в середині 19 ст., поняття душі витісняється поняттям психіки.

ЗАКОНОМІРНІСТЬ – 1) об'єктивно існуючий, суттєвий зв'язок між явищами або процесами, що повторюються, і характеризує їх розвиток. Закономірність виражає певний порядок причинного, необхідного стійкого зв'язку між явищами і властивостями об'єктивного світу, при якому зміна одних явищ викликає цілком певні зміни в інших; 2) впорядкованість подій, відносна постійність детермінованих чинників, регулярність зв'язку між певними речами.

ЗАКОНОМІРНОСТІ ПЕДАГОГІЧНІ – об'єктивні, стійкі зв'язки між цілями, можливостями, змістом, умовами, способами, засобами, результатами педагогічної дії (діяльності).

ЗАКОНОМІРНОСТІ ВИХОВАННЯ – стійкі і суттєві зв'язки між елементами виховного процесу, що забезпечують його ефективність. Загальні закономірності виховання: 1) виховання особистості відбувається лише в процесі включення в різносторонню діяльність з позиції її учасника та

організатора; 2) дієве виховання – виховання, що стимулює власну (внутрішню) активність особистості в організованій діяльності; 3) процес виховання будується на принципах гуманізму і демократизму, що забезпечують поєднання поваги гідності особистості вихованця з високою вимогливістю до нього; 4) процес виховання особистості спрямовується на забезпечення почуття радості, успіху від діяльності та досягнутого результату; 5) процес виховання виявляє й опирається на позитивні якості дитини; 6) ефективність виховання залежить від врахування вікових та індивідуальних особливостей учнів; 7) виховання особистості найбільш ефективно в колективі і через колектив; 8) процес виховання залежить від єдності та погодженості педагогічних зусиль учителів, школи, сім'ї і громадськості. Успіх виховання вимагає реалізації всієї сукупності педагогічних закономірностей.

ЗАКОНОМІРНОСТІ НАВЧАННЯ (ДИДАКТИЧНІ) – 1) об'єктивні, стійкі і суттєві зв'язки у навчальному процесі, що обумовлюють його ефективність: а) спрямованість навчання на вирішення завдань всебічного і гармонійного розвитку особистості учня; б) зміст освіти закономірно залежить від його завдань, що відображають потреби суспільства, рівень і логіку розвитку науки, реальні навчальні можливості і зовнішні умови навчання; в) залежність процесу навчання від навчальних можливостей учнів (зовнішніх і внутрішніх), які відображають рівень розвитку інтелектуальної, емоційної і вольової сфери особистості, рівень знань і вмінь, навичок навчальної роботи, ставлення до навчання, фізичний стан і працездатність; г) активний, дієвий характер навчання; г) взаємозалежність навчально-пізнавальної активності учня і рівня розвитку його мотиваційної сфери; д) забезпечення успіхів і досягнень учнів у процесі навчання; е) методи, форми і засоби навчання закономірно залежать від його завдань та змісту; є) взаємозв'язок всіх компонентів процесу навчання забезпечує міцні, усвідомлені і дієві результати навчання, розвитку і виховання; 2) стійкі педагогічні явища, які базуються на повторюваності фактів навчальних дій і є теоретичною основою принципів навчання.

ЗАОХОЧЕННЯ – 1) метод виховання, який забезпечує стимулювання суспільно корисної діяльності та поведінки вихованців шляхом внесення змін в окремі права та обов'язки, а також моральної оцінки їх діяльності і поведінки; 2) схвалення позитивних дій і вчинків з метою спонукання вихованців до їх повторення.

ЗАСОБИ ВИХОВАННЯ – доцільно організовані методичні шляхи вирішення виховних завдань. Це можуть бути предмети, що використовуються у вихованні (наочні посібники, книги, радіо телебачення) і види діяльності (засоби мистецтва, живе слово вчителя, ігри, громадська робота, фізультурно-спортивна робота, самодіяльність).

ЗАСОБИ НАВЧАННЯ – 1) спеціально створені об'єкти, які формують навчальне середовище та приймають участь у діяльності, виконуючи при цьому навчальну, виховну та розвивальну функції. Як знаряддя праці вчителя та учнів, Засоби навчання сприяють оптимальному поєднанню теоретичних і практичних компонентів знань, приведенню змісту шкільної освіти у відповідність з рівнем розвитку науки і техніки та суспільства в цілому. Засоби навчання є невід'ємною складовою шкільного навчального процесу і дозволяють суттєво підвищити продуктивність праці всіх учасників навчального процесу; 2) предмети навчального обладнання, які педагог використовує для передачі інформації, а також для організації самостійної роботи і контролю за процесом засвоєння навчального матеріалу при використанні різних форм навчальної діяльності учнів; 3) підручники, посібники, комп'ютери, навчальні контролюючі машини, відповідні спортивні знаряддя, за допомогою яких учні одержують знання та удосконалюють навички.

ЗМІСТ ОСВІТИ – 1) впливає з основних її функцій: залучити молодь до загальнолюдських і національних цінностей; 2) система наукових знань про природу, суспільство, людське мислення, практичних вмінь і навичок та способів діяльності, досвіду творчої діяльності, світоглядних, моральних,

естетичних ідей та відповідної поведінки, якими повинен оволодіти учень в процесі навчання. Чинники, що впливають на зміст освіти: а) об'єктивні: потреба суспільства у робочій силі; розвиток науки і техніки, що супроводжується появою нових ідей, теорій, і докорінними змінами у техніці і технології; б) суб'єктивні: політика керівних сил суспільства, методологічні позиції вчених; 3) система наукових знань, умінь і навичок, оволодіння якими забезпечує всебічний розвиток розумових і фізичних здібностей учнів, формування їх світогляду, моралі і поведінки, підготовку до суспільного життя, праці; 4) в системі професійної підготовки – обумовлені цілями та потребами суспільства вимоги до системи знань, умінь та навичок, світогляду та громадянських і професійних якостей майбутнього фахівця, що формуються в процесі навчання з урахуванням перспектив розвитку науки, техніки, технологій та культури. Зміст освіти обумовлюється освітньо-кваліфікаційними характеристиками та іншими актами органів управління освітою і змінюється відповідно рівня розвитку науки, культури, виробництва, суспільства; 5) чітко окреслена система знань, умінь та навичок, якою повинне оволодіти учень протягом усіх років навчання у школі.

ЗНАННЯ – 1) сукупність ідей людини, в яких відображено теоретичне оволодіння нею предметом пізнання; 2) перевірений практикою результат пізнання оточуючої дійсності, вірне відображення її у свідомості людини; 3) як предмет пізнання 3. включають три взаємопов'язані аспекти: а) теоретичний – знання як факти, теоретичні ідеї, поняття; б) практичний – знання як вміння і навички практичного застосування теоретичних знань; в) світоглядно-моральний – знання як сукупність ідей світоглядного та морального характеру; 4) продукт пізнання (уявлення, поняття) людиною предметів і явищ, діяльності, законів природи і суспільства. Види знань: поняття і терміни; знання фактів; знання законів; методів пізнання і способів діяльності. Критеріями оцінки якості знань є такі категорії: а) системність, науковість, узагальненість, усвідомленість, згуртованість, фундаментальність; б) гнучкість, мобільність,

оперативність; в) дієвість, спрямованість на практичне використання; г) повнота, об'єм, точність, міцність.

ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЯ НАВЧАННЯ – 1) принцип урахування індивідуальних особливостей окремих учнів в інтересах розвитку їхніх нахилів та здібностей; 2) педагогічна технологія навчання, що забезпечує реалізацію принципу індивідуалізації.

ІНДИВІДУАЛЬНИЙ ПІДХІД – підхід до людини з урахуванням конкретних її особливостей та індивідуальності в цілому.

ІНДИВІДУАЛЬНИЙ СТИЛЬ ДІЯЛЬНОСТІ – 1) обумовлена типологічними особливостями стійка система способів діяльності, яка складається у людини, що прагне до найкращого здійснення даної діяльності; 2) узагальнена характеристика індивідуально-психологічних особливостей людини, які формуються і проявляються в її діяльності. Індивідуальний стиль діяльності залежить від специфіки виховання, психологічних якостей суб'єкта, обумовлених властивостями його нервової системи, а також від особливостей його включення в однотипні ситуації; 3) стійка індивідуально-специфічна система стосовно однорідних прийомів, способів, методів, навичок виконання тієї чи іншої діяльності. Індивідуальний стиль діяльності стає можливим і необхідним в силу індивідуальних відмінностей людини і компенсування недостатньо розвинутих якостей особистості, детермінуючих дану діяльність іншими, більш розвинутими. Таким чином, індивідуальний стиль діяльності дозволяє досягти однаково ефективної діяльності при різному рівні розвитку професійно важливих якостей.

ІННОВАЦІЇ — 1) зміни змісту системи. У педагогічній інтерпретації І. означають нововведення в педагогічній системі, що поліпшують розвиток (перебіг) і результати навчально-виховного процесу; 2) актуально значущі й системні утворення, які виникають на основі різноманітних ініціатив і

нововведень, що стають перспективними для еволюції освіти і позитивно впливають на її розвиток; 3) створення, розповсюдження і застосування нововведення, що задовольняє потреби людини і суспільства.

КЛАСИФІКАЦІЯ МЕТОДІВ НАВЧАННЯ – групування методів навчання за певними ознаками і встановлення між ними зв'язків. Варіанти: 1) за джерелом передачі і сприйняття навчальної інформації: словесні, наочні, практичні; 2) за характером пізнавальної діяльності учнів: пояснювально-ілюстративний, репродуктивний, проблемний виклад, частково-пошуковий, дослідницький; 3) у залежності від основних дидактичних цілей і завдань: методи оволодіння новими знаннями, формування вмінь і навичок, перевірки й оцінювання знань, вмінь і навичок, усного викладу знань, закріплення навчального матеріалу, самостійної роботи учнів щодо осмислення і засвоєння нового матеріалу, роботи щодо застосування знань на практиці і вироблення вмінь і навичок, перевірки й оцінювання знань, вмінь і навичок; 4) класифікація з точки зору цілісного підходу до діяльності в процесі навчання: організації та здійснення навчально-пізнавальної діяльності, стимулювання і мотивації навчання, контролю і самоконтролю у навчанні.

КОГНІТИВНА ПСИХОЛОГІЯ – напрям психології, що з'явився у 50–60-і роки ХХ ст. в США як реакція на кризу біхевіоризму та гештальтпсихології. Найпершим головним завданням було вивчення перетворень сенсорної інформації від моменту подання стимулів на рецепторні поверхні до отримання відповіді. Були виділені численні структурні блоки пізнавальних та виконавських процесів, у тому числі короткотривала і довготривала пам'ять. Пізніше завданням когнітивної психології як наряду було обґрунтування вирішальної ролі знання в поведінці суб'єкта. Інтенсивно розроблялися також когнітивні теорії емоцій та ін.

ОСНОВНІ НАУКОВІ ТЕЧІЇ В ПСИХОЛОГІЇ:

<i>Психологічна течія</i>	<i>Дата заснування</i>	<i>Представники</i>	<i>Предмет вивчення</i>	<i>Основні методи дослідження</i>	<i>Домінуючий об'єкт досліджень</i>
Структуралізм	1879	В.Вундт, Е Тітченер	Відчуття – фундаментальні елементи, з яких формується мислення, свідомість, емоції та інші психічні явища. Структура розумового досвіду.	Інтроспекція, експеримент	Середовище (сигнали) і особистість (на основі поєднання відчуттів формується уявлення про світ).
Функціоналізм	1900	В.Джеймс, Дж. Анжелл	Поведінка та діяльність людини, її розумова активність. Цілі та функції свідомості	Інтроспекція, спостереження	Особистість, її пристосування до навколишнього середовища, шлях індивідуального досвіду
Психодинамічна течія (фрейдизм, неофрейдизм)	1900	З.Фройд, А.Адлер, К.Юнг, Е.Фром, К.Хорні, Г.Когут	Підсвідомість, психічні розлади. Основою поведінки є підсвідомі детермінанти	Клінічні методи, спостереження, вільні асоціації, їх інтерпретація, аналіз снів	Особистість
Гештальтпсихологія	1912	В.Вертгеймер, В.Келер, К.Коффка, К.Левін	Сприймання, його закони, пам'ять	Інтроспекція, спостереження, експеримент	Особистість
Біхевіоризм	1913	І.Павлов, Дж.Уотсон, Д.Доллард, Н.Міллер, Б.Скіннер К.Халл, Е.Толмен, А.Бандура	Поведінка тварин і людини як відповідь на вимоги оточення. Стимул-реакція (відповідь)	Спостереження експеримент	Середовище
Біопсихологічна	XIX ст.	Готліб, Р.Сперрі Кеган, Масені, Н.Бехтерева	Біологічні функції як основи поведінки. Взаємозв'язок між тілом, мозком і поведінкою	Експеримент	Особистість
Когнітивна	1967	У.Найсер, К.Котовський, Г.Саймон К.Гілмартін Д.Данкер	Природа процесів мислення і пізнання навколишнього світу	Експеримент	Особистість
Гуманістична	1951	К.Роджерс, А.Маслов	Самовдосконалення, самооцінка та самореалізація особистості (бажання людини збагатити свої потенції)	Інтроспекція, спостереження, експеримент	Особистість

МЕТОД НАВЧАННЯ – спосіб упорядкованої взаємопов’язаної діяльності вчителів та учнів, спрямованої на вирішення завдань освіти, виховання і розвитку в процесі навчання.

МЕТОДИ ВИХОВАННЯ – способи взаємопов’язаної діяльності вихователів і вихованців, спрямованої на формування у вихованців поглядів, переконань, навичок і звичок.

МЕТОДИ КОНТРОЛЮ ТА АНАЛІЗУ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИХОВАННЯ:

1. Педагогічне спостереження.
2. Бесіда.
3. Опитування (анкетне, усне).
4. Аналіз результатів суспільно-корисної роботи.
5. Виконання доручень.
6. Створення ситуацій для вивчення поведінки учнів.

МЕТОДИ КОНТРОЛЮ І САМОКОНТРОЛЮ У НАВЧАННІ:

Метод усного контролю. Усний контроль здійснюється шляхом індивідуального і фронтального опитування. При індивідуальному опитуванні учитель ставить перед учнем декілька запитань, при фронтальному – серію логічно пов’язаних між собою питань перед усім класом. Правильність відповідей визначається учителем, коментується. За підсумками контролю виставляються оцінки. Під час його використання учні вчаться логічно мислити, аргументувати, висловлювати свої думки грамотно, образно, емоційно, набувають досвіду обстоювати свою точку зору.

Метод письмового контролю – письмова перевірка знань, умінь та навичок. Здійснюється за допомогою контрольних робіт, творів, переказів, диктантів, письмових заліків, які можуть бути короткочасними (15-20 хв.) і протягом усього заняття. Письмовий контроль відрізняється також глибиною діагностики (поверховий зріз чи ґрунтовний аналіз).

Метод графічного контролю – метод перевірки, який застосовують на уроках креслення, географії, геометрії та ін.. Він передбачає відповідь учня у вигляді складеної ним узагальненої наочної моделі, яка відображає певні відношення, взаємозв'язки у виучуваному об'єкті або їх сукупності.

Метод програмованого контролю – полягає у висуванні до всіх учнів стандартних вимог, що забезпечується використанням однакових за кількістю і складністю контрольних завдань, запитань.

Метод практичної перевірки застосовують з таких предметів, що передбачають оволодіння системою практичних умінь і навичок. Таку перевірку здійснюють під час лабораторних і практичних занять.

Метод самоконтролю – усвідомлене регулювання учнем своєї діяльності задля забезпечення таких її результатів, які б відповідали поставленим цілям, вимогам, нормам, правилам, зразкам. Мета самоконтролю – запобігання помилкам та їх виправлення.

Метод самооцінки передбачає критичне ставлення учня до своїх здібностей і можливостей та об'єктивне оцінювання досягнутих успіхів.

МЕТОДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ЗДІЙСНЕННЯ НАВЧАЛЬНО-ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ:

1. Словесні методи:

• **Пояснення** – словесне тлумачення понять, явищ, принципів дій приладів, наочних посібників, слів, термінів;

• **Розповідь** – послідовне розкриття змісту навчального матеріалу;

• **Лекція** – усний виклад великого за обсягом, складного за логічною побудовою навчального матеріалу;

• **Бесіда** – метод навчання, що передбачає запитання-відповіді;

• **Робота з підручником** – організація самостійної роботи учнів з друкованим текстом, що дає їм змогу глибоко осмислити навчальний матеріал, закріпити його, виявити самостійність у навчанні.

2. Наочні методи навчання:

- **Ілюстрування** – оснащення ілюстраціями статистичної наочності, плакатів, карт, рисунків на дошці, картин;

- **Демонстрування** – використання приладів, дослідів, технічних установок;

- **Самостійне спостереження** – безпосереднє сприймання явищ дійсності;

3. Практичні методи навчання:

- **Вправи** – багаторазове повторення певних дій або видів діяльності з метою їх засвоєння, яке спирається на розуміння і супроводжується свідомим контролем і коригуванням;

- **Лабораторні роботи** – вивчення у шкільних умовах явищ за допомогою спеціального обладнання;

- **Практичні роботи** – за характером діяльності учнів близькі до лабораторних робіт;

- **Графічні роботи** – роботи, в яких зорове сприймання поєднане з моторною діяльністю учнів, креслення і схеми, замальовки з натури або змальовування, робота з контурними картами, складання таблиць, графіків, діаграм;

- **Дослідні роботи** – пошукові завдання і проекти, що передбачають індивідуалізацію навчання, розширення обсягу знань.

МЕТОДИ СТИМУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПОВЕДІНКИ:

1. **Змагання** – ґрунтується на природній схильності дітей до здорового суперництва і самоутвердження в колективі.

2. **Заохочення** – схвалення позитивних дій і вчинків з метою спонукання вихованців до повторення.

3. **Покарання** – несхвалення, осуд негативних дій та вчинків з метою їх припинення або недопущення в майбутньому.

МЕТОДИ СТИМУЛЮВАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ:

1. Методи формування пізнавальних інтересів:

- **Метод навчальної дискусії** – суперечка, обговорення будь-якого питання навчального матеріалу;

• **Метод забезпечення успіху в навчанні** – метод, який передбачає допомогу вчителя відстаючому учневі, розвиток у нього інтересу до знань, прагнення закріпити успіх;

• **Метод пізнавальних ігор** – спеціально створена захоплююча розважальна діяльність, яка має неабиякий вплив на засвоєння учнями знань, набуття умінь і навичок;

• **Метод створення ситуації інтересу в процесі викладання навчального матеріалу** – використання цікавих пригод, гумористичних уривків тощо, якими легко привернути увагу слухачів;

• **Метод створення ситуації новизни навчального матеріалу** – передбачає, що у процесі викладання вчитель прагне на кожному уроці окреслити нові знання, якими збагатилися учні, створює таку морально-психологічну атмосферу, в якій вони отримують моральне задоволення від того, що інтелектуально зросли хоча б на йоту;

• **Метод опори на життєвий досвід** – полягає в тому, що у повсякденному житті за межами навчального закладу вихованці щодня спостерігають нарізноманітніші факти, явища, процеси, події, які можуть базуватися на певних закономірностях, з якими вони знайомляться під час вивчення навчальних предметів.

2. Методи стимулювання обов'язку і відповідальності в навчанні:

• **Пояснення суспільної та особистої значущості учіння;**

• **Висування вимог, дотримання яких означає виконання ними свого обов'язку;**

• **Заохочення до сумлінного виконання ними свого обов'язків;**

• **Оперативний контроль за виконанням вимог і в разі потреби – вказівки на недоліки, зауваження.**

МЕТОДИ ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ:

1. **Педагогічна вимога** – педагогічний вплив на свідомість вихованця з метою спонукання його до позитивної діяльності або гальмування його

негативних дій і вчинків. Педагогічну вимогу висувають у прямій чи опосередкованій формі.

- *пряма* (чітко сформульована),
- *опосередкована*:
- *позитивна* – пов'язана з виявом позитивного ставлення педагога до вихованця (довір'я, прохання, схвалення);
- *нейтральна* – ґрунтується на існуючому ставленні вихованця до стимульованої діяльності (порада, натяк, умовна вимога, вимога в ігровій формі);
- *негативна* – демонструє негативне ставлення педагога до діяльності вихованця, до прояву певних його моральних якостей (осуд, недовіра, погроза).

2. Громадська думка – колективна вимога.

3. Вправління – поступове створення умов, в яких учень виконує певні дії з метою вироблення необхідних і закріплення позитивних форм поведінки.

4. Привчання – вимога до учня виконувати певні дії.

5. Доручення – передбачає вправління учня в позитивних діях і вчинках.

Доручення можуть бути:

- *постійні*,
- *епізодичні*.

6. Створення виховуючих ситуацій:

- *творчі прийоми* (доброта, увага і піклування; вияв уміння і переваги вчителя; активізація прихованих почуттів; пробудження гуманних почуттів; вияв засмучення; зміцнення віри у власні сили; довіра; залучення до цікавої діяльності);

- *гальмівні прийоми* (паралельна педагогічна дія, наказ, ласкавий докір, натяк, показна байдужість, іронія, вияв обурення, попередження, вибух).

НАВЧАННЯ – організований процес паритетної взаємодії вчителя і учнів з метою передачі соціального досвіду.

НАРОДНА ПЕДАГОГІКА – галузь педагогічних знань і досвіду народу, що виявляється в домінуючих у нього поглядах на мету, завдання, засоби і методи виховання та навчання.

ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ – це ті, що відображають загальне і специфічне в психічних процесах, основний зміст психології, її місце у системі наук.

1. **Психофізична** – спрямована на з'ясування ролі психіки в еволюції живого, генетичної обумовленості психічних якостей, діалектичної взаємодії біологічного і психічного в філо- і онтогенезі;

2. **Психофізіологічна** – стосується взаємозв'язків між психічними процесами і органічними, насамперед – нервовими;

3. **Психогностична** – спрямована на з'ясування взаємозв'язків психіки і відображення, образу і об'єктивного світу, відображальної і пізнавальної здатності психіки;

4. **Психосоціальна** – спрямована на з'ясування поведінки індивіда в малих групах, колективах, у суспільстві, аналіз міжособистих стосунків;

5. **Психопрактична** – спрямована на вивчення багатопланових впливів психічних факторів на регуляцію предметних дій людини, а також впливу цих дій на побудову оптимального внутрішнього стану поведінки особистості.

▪ **Принцип детермінізму** розкриває причини виникнення психіки у філогенезі та онтогенезі, закономірну зумовленість психічних явищ, психічної діяльності та психічних властивостей людини.

▪ За **принципом відображення** всі психічні функції (а не лише пізнавальні) за своєю природою є відображувальними. Психічне відображення має сигнальний характер. Воно випереджає фізичний контакт суб'єкта з об'єктом, попереджаючи суб'єкта, сигналізуючи про значущі для нього об'єкти за допомогою нейтральних відносно об'єкта подразників (сигналів).

▪ **Принцип єдності психіки та діяльності** конкретизує принципи детермінізму та відображення. За цим принципом психіка і діяльність не тотожні, але й не протилежні. Вони утворюють єдність. Психіка виступає як внутрішній, ідеальний план діяльності.

▪ У **принципі розвитку психіки** об'єктивно виділяються й реалізуються детермінація поведінки, зв'язок психіки та діяльності. За цим принципом кожному рівневі детермінації притаманний свій тип розвитку (на рівні організму суб'єкт розвивається в процесі визрівання і формування психофізіологічних підструктур, на рівні індивіда – у процесі діяльності присвоєння, а на рівні особистості – у процесі перетворювальної діяльності).

▪ За **системно-структурним принципом** психіка є складною системою взаємопов'язаних елементів, таких як пам'ять, воля, мислення, уява та інші, котрі розглядаються як складові елементи цілого. Психіка виступає при цьому як особлива відкрита система зі зворотними зв'язками. На кожному рівні детермінації психіка ввімкнена у регуляцію взаємодії суб'єкта з ширшою біологічною системою (на рівні організму), з соціальною системою (на рівні індивіда), із створюваними культурно-історичними цінностями суспільства та предметного світу (на рівні особистості).

ПЕДАГОГІКА (від гр. *país* – дитя, *ago* – веду, виховую) – це сукупність теоретичних і прикладних наук, що вивчають процеси виховання, навчання і розвитку особистості.

ПЕДАГОГІКА НАРОДОЗНАВСТВА – напрям сучасної педагогіки, шкільної практики, який забезпечує практичне засвоєння учнями культурно-історичних, мистецьких надбань батьків, дідів і прадідів.

ПЕДАГОГІЧНА ДЕОНТОЛОГІЯ – народне вчення про виховні обов'язки батьків перед дітьми, вчителів – перед учнями, вихователів – перед вихованцями, вироблені народом етичні норми, необхідні для виконання покладених на них педагогічних функцій.

ПРЕДМЕТ ПЕДАГОГІКИ – виховна діяльність, що здійснюється в закладах освіти людьми, уповноваженими на це суспільством.

ПСИХІКА (від гр. *psyche* – душа) – 1) здатність мозку відображати об'єктивну дійсність у формі відчуттів, уявлень, думок та інших суб'єктивних образів об'єктивного світу; 2) внутрішній світ людини: сукупність психічних станів, психічних процесів, психічних властивостей, тісно пов'язаних один з одним. Безпосередньо для людини, суб'єктивна психіка виступає у вигляді доступних для самоспостереження явищ – відчуття, сприйняття, уявлення почуття та ін. Об'єктивні прояви психіки відбуваються шляхом спостереження над іншими людьми, їх різноманітними діями, мовою, мімікою та ін. За допомогою психіки людина пізнає, відображає світ та орієнтується в ньому.

ПСИХОАНАЛІЗ – один із найбільш відомих напрямків у психології за кордоном, котрий виник на початку ХХ ст. Ґрунтується на положенні про те, що поведінка людини визначається здебільшого підсвідомістю особистості.

ПСИХОЛОГІЯ (від гр. *psyche* – душа, *logos* – вчення) – наука про закономірності формування і розвитку психіки як особливої форми життєдіяльності.

РОДИННА ПЕДАГОГІКА – складова частина народної педагогіки, в якій зосереджено знання й досвід щодо створення і збереження сім'ї, сімейних традицій.

САМОВИХОВАННЯ – свідомо діяльність людини, спрямована на вироблення у себе позитивних рис і подолання негативних.

Самоаналіз. Цьому методу належить вирішальна роль у самовихованні. Він передбачає вміння аналізувати свої вчинки, давати їм певну оцінку.

Самозаохочення. Застосовують у випадках, коли людина, долаючи певні труднощі, виконала складне завдання. До цього методу вдаються, коли необхідно подолати негативні риси особистості.

Самозобов'язання. Передбачає планування людиною роботи над собою на місяць, півріччя чи рік, залежно від того, які риси особистості вона прагне сформувати чи подолати і в який термін.

Самонавіювання. Використовують у випадках, коли необхідно подолати в собі страх перед труднощами, невпевненість у власних силах, нерішучість. Самонавіювання передбачає повторення подумки або вголос певних суджень. Наприклад, щоб подолати запальність, можна запропонувати таке судження: «Ненавиджу в собі запальність. Я повинен і можу її позбутися».

Самопереконання – полягає в тому, що людині пропонують у певній конкретній ситуації знайти аргументи і за їх допомогою переконати себе в тому, правильно чи неправильно вона вчинила, або в конфліктній ситуації переключити думки на інші теми і справи, які б відвернули її від конфлікту.

Самопідбадьорювання. Ефективний, коли людина губиться в складних ситуаціях, зневірюється у власних силах та можливостях.

Самопримус. Допомагає у боротьбі з внутрішньою неорганізованістю, небажанням працювати, з лінощами.

СТРУКТУРА ПСИХІКИ ЛЮДИНИ (за З. Фройдом):

«**Id**» (**Воно**) – джерело людських бажань – є двох видів: лібідо і танатос. Енергія лібідо (енергія життя) – це сексуальні бажання людини. Енергія танатос має агресивний характер і названа Фройдом енергією смерті. «Ід» керується принципом насолоди і прагне негайного задоволення бажань.

«**Ego**» (**Я**) – підпорядковується принципу реальності і шукає можливості для задоволення бажань «Ід», враховуючи при цьому зовнішні фактори. «Его» постійно коливається між бажаннями «Ід» і об'єктивною реальністю.

«**Super ego**» (**Над-Я**) – свідомість людини, її моральні принципи, які визначають для неї прийнятність того чи іншого способу поведінки залежно від ситуації.

ШЛЯХИ ГУМАНІЗАЦІЇ ОСВІТИ: а) формування відносин співробітництва між усіма учасниками педагогічного процесу; б) виховання в учасників педагогічного процесу морально-емоційної культури взаємовідносин; в) формування в учнів емоційно-ціннісного досвіду розуміння людини; г) створення матеріально-технічних умов для нормального функціонування педагогічного процесу, що виховує гуманну особистість – щирю, людяну, доброзичливу, милосердну, із розвинутим почуттям власної гідності, поваги гідності іншої людини.

Психолого-педагогічні умови формування особистості

Індивід, суб'єкт, індивідуальність, особистість, універсум. Вікові та сензитивні періоди розвитку людини. Вплив спадковості, середовища і виховання на розвиток особистості. Ненормативний психічний розвиток людини

СКАРБНИЦЯ МУДРОСТІ

«Людина – це ніщо інше, як очеретина, найнемічніша з природи, але очеретина, яка думає. Нема потреби, аби цілий Всесвіт озброювався, щоб її розчавити – однієї краплі води стане, щоб її убити. Та коли б Всесвіт її убив, то людина все ж була б більш шляхетна від того, хто її убиває, тому що вона знає смерть, а Всесвіт не знатиме, що її переміг»

Б. Паскаль

«Людина – це велика глибина... Легше порахувати її волосся, ніж почуття та схильності її серця»

Св. Августин

«Розвиток відбувається тоді, коли щось зростає, не перестаючи бути самим собою; переміна ж настає, коли одна річ перетворюється в іншу»

Св. Вікентій

«Щастя твоє, і світ твій, і рай твій всередині тебе є»

Г. Сковорода

Основні поняття та мислесхеми до теми

АКСЕЛЕРАЦІЯ – більш раннє або швидке формування якогось органу в період ембріонального розвитку порівняно з іншими або із зародком у цілому; прискорений фізичний фізіологічний і психічний розвиток дітей і підлітків. Явище акселерації спостерігається вже понад сто років і в народі називається швидким дорослішанням дітей. Акселерація супроводжується і позитивними, і негативними явищами. Позитивними є більш раннє дозрівання інтелекту, формування інтересів, прискорення змужніння, активізація контактів дитини з ровесниками і старшими. Негативні моменти акселерації – почастищення захворювань підлітків на неврози, дитячі паралічі, карієс зубів, хвороби очей.

Швидкий стрибок у фізичному рості організму нерідко призводить до дисгармонії у розвитку внутрішніх органів. Збільшується розрив між прискореним фізичним дозріванням і дещо сповільненим включенням дитини в трудове життя, її соціалізація. Звідси – труднощі формування у підлітків самостійної поведінки, моральної і соціальної відповідальності, одночасно з цим у них частіше виявляється ілюзія дорослості, претензійність.

АНОМАЛІЯ – різноманітні відхилення від норми перебігу фізичних і хімічних процесів і функцій. Психічна аномалія може зумовлюватися фізіологічними дефектами аналізаторів, соматичними вадами, а також неправильністю дій з навчання, тренування тощо. Аномалія розвитку у дитини є об'єктом вивчення спеціальних галузей психології і педагогіки. Існують спеціальні дошкільні заклади для дітей з вадами слуху, зору, порушеннями мови, інтелектуального розвитку, психофізичного розвитку і порушеннями опорно-рухового апарату.

АСИМЕТРИЯ ФУНКЦІОНАЛЬНА ГОЛОВНИХ ПІВКУЛЬ МОЗКУ – неоднаковість функціонального призначення лівої і правої півкуль головного мозку людини. Ліва півкуля забезпечує оперування вербально-знаковою інформацією, а права – образами дійсності. У тварин такої асиметрії немає.

ВЕЛИКІ ПІВКУЛІ ГОЛОВНОГО МОЗКУ – орган вищої нервової діяльності, до складу якого входять кора великих півкуль і приблизно 14 мільярдів підкіркових нервових клітин. Кора великих півкуль пов'язана з свідомістю і вищими психічними функціями людини, з набутим досвідом і навчанням.

ВІК – конкретна, відносно обмежена в часі, ступінь психічного розвитку людини, що характеризується сукупністю фізіологічних та психічних змін. Виділяють 4 часові модальності розвитку людини: хронологічний (паспортний), біологічний (функціональний), соціальний (громадянський), психологічний

(психічний). Відлік віку розпочинається з моменту народження і закінчується з фізичною смертю. Щодо людини існує кілька періодів її віку: вік немовляти, ранній дитячий, дошкільний, молодший шкільний, підлітковий, юнацький, зрілий, вік старості (ранньої і похилої). Кожний з них має свої, тільки йому притаманні анатомо-фізіологічні і психологічні особливості. У різних регіонах Землі, у різних країнах середній В. людини неоднаковий. Окрім генетичних показників на нього впливають природні особливості, умови та спосіб життя. Середній вік сучасної людини приблизно 73 роки для жінок і 69 років для чоловіків.

ВІКОВА ПЕРІОДИЗАЦІЯ – етапи онтогенетичного розвитку індивіда. У дошкільному віці виділяють період новонародженості (1-й місяць життя); вік немовляти (1-й рік життя); раннє дитинство (1- 3 роки); молодший дошкільний вік (3-4 роки); середній дошкільний вік (4-5 років); старший дошкільний вік (від 5 років до моменту вступу дитини до школи). Кожний з них має характерні особливості, їх знання дозволяє створювати оптимальні умови та обирати відповідні методи для повноцінного розвитку дитини, розкриття її здібностей та обдарувань.

ВІКОВА ПЕРІОДИЗАЦІЯ ЗА ПЛАТОНОМ

Уперше своєрідну вікову періодизацію особистості запропонував давньогрецький філософ Платон (428-348 до н. е.). Охоплюючи життєвий цикл розвитку людини від народження до смерті, вона розкриває зміст виховання та діяльності особистості у кожному віковому періоді. Платон виділив три відрізки по 7 років:

- перші 7 років дитина потребує перебувати коло батьків, для того, щоб почуватися впевнено і у безпеці,
- з 7 до 14 років – період часткової самостійності, дитина все менше потребує опіки батьків і може перебувати в різних колективах певний час без батьків,

- період з 14 до 21 року, коли дитина вже формується остаточно і цілком може бути самостійною.

ВІКОВА ПЕРІОДИЗАЦІЯ ЯНА-АМОСА КОМЕНСЬКОГО (1592-1670). Чеський педагог вважав, що освіту слід розпочинати якомога раніше і присвятити їй весь період юності – 24 роки. Даний відрізок часу він розділив на чотири 6-річні вікові періоди:

- дитинство (0-6 р.),
- отроцтво (6-12 р.),
- юність (12-18 р.),
- змужнілість (18-24 р.)

В основу такого поділу він поклав вікові особливості дітей. Кожному віковому періоду Коменський визначив відповідну школу: материнська школа (материнське опікунство у кожній сім'ї); школа рідної мови (елементарна народна школа, створюється у кожній общині, селі, містечку); латинська школа або гімназія (створюється у кожному місті); академія (створюється у кожній державі або великій провінції). Перші дві школи відвідують усі без виключення діти обох статей; гімназію – ті хлопчики, у кого прагнення вищі, ніж бути ремісниками; академія готує вчених і майбутніх керівників інших.

ВСЕБІЧНИЙ РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ – гармонійне поєднання інтелектуальної, духовної і громадської зрілості людини з фізичною досконалістю. Всебічний розвиток особистості здійснюється через пізнання, фізичне загартування, розвиток емоційної і чуттєвої сфери, залучення до духовних цінностей і духовного досвіду як української нації, так і усього людства. Важливою умовою всебічного розвитку особистості є трудова діяльність дитини, її соціальна роль. В сучасних умовах в сім'ях і в дошкільних закладах діти залучаються до вивчення іноземних мов, музики, комп'ютерних програм, спорту і т. д.

ВЧЕННЯ ПРО ДВІ СИГНАЛЬНІ СИСТЕМИ – теорія І. П. Павлова, за якою людина має дві сигнальні системи. З них перша є такою самою, як і у тварин. У ній сигнальну функцію виконують предмети і явища та їх властивості, що безпосередньо діють на рецептори. На основі першої у людини розвинулась друга сигнальна система – сукупність тимчасових нервових зв'язків, утворених за допомогою мови.

ГЕНЕТИКА – розділ біології, котрий вивчає закони успадкування властивостей. Генетику не слід путати з психологією генетичною, яка вивчає розвиток поведінки від моменту народження до смерті.

ГЕНОТИП – генетична конституція, сукупність генів успадкованих від батьків структур. Генотип визначає динамічні властивості нервових процесів, безумовно рефлексорні мозкові зв'язки, з якими народжується дитина і які регулюють перші акти поведінки, пов'язані з органічними потребами. Кожна людина має характерний для неї генотип. Всі люди, як вид живих організмів, вирізняються і своїми генотипами. В людській популяції єдині люди, що мають ідентичні генотипи, – монозиготні (однойцеві) близнюки, а дизиготні близнюки (двойцеві) – неідентичний генотип.

ГОЛОВНИЙ МОЗОК – передній відділ центральної нервової системи, людини, розміщений у черепній коробці. Включає великі півкулі, проміжний мозок (таламус, гіпоталамус), середній мозок і задній мозок. (мозочок, продовгуватий мозок).

ІНДИВІД (від лат. *individuum* – неподільний) – 1) людина як одинична природна істота, живий організм, представник виду *Homo sapiens*, генотипне утворення, продукт філогенетичного та онтогенетичного розвитку, єдності вродженого і набутого, носій індивідуально своєрідних рис (здатків, потягів); 2) окремий представник людської общини; соціальна істота, яка виходить за

рамки своєї природної (біологічної) обмеженості та використовує знаряддя, знаки, через які оволодіває особистою поведінкою і психічними процесами.

Характеристики індивіда:

- цілісність психофізіологічної організації; ця ознака вказує на те, що всі життєві функції індивіда складають один організм і є системними;
- стійкість у взаємодії із зовнішнім світом ;
- активність – забезпечення здатності індивіда до самозмін і змін навколишнього середовища.

ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ – це неповторний духовний світ людини, її найвищі цінності, можливості, те, що робить її унікальною. Індивідуальність може проявлятися в інтелектуальній, емоційній, вольовій сферах психічної діяльності. Передумовою формування людської індивідуальності слугують анатомо-фізіологічні задатки, які перетворюються у процесі виховання, породжуючи широку варіативність проявів індивідуальності. Індивідуальність людини виявляється в рисах темпераменту, характеру, звичках, інтересах, особливостях сприймання, пам'яті, мислення, фантазії, у здібностях тощо. Поняття «особистість» та «індивідуальність» не тотожні, але тісно взаємопов'язані. Багато особливостей людини (пам'ять, мислення, звички тощо) є якостями її індивідуальності, а не характеристиками особистості, оскільки вони не важливі для тих груп, членом яких є індивід.

ІНТЕРІОРИЗАЦІЯ – процес перетворення зовнішніх, реальних дій з предметами у внутрішні, ідеальні.

ЕКСТЕРІОРИЗАЦІЯ – процес переходу від внутрішньої, психічної діяльності до зовнішньої, предметної.

КОРА ГОЛОВНОГО МОЗКУ – поверхнева оболонка півкуль головного мозку, утворена за допомогою семи шарів вертикально орієнтованих нервових клітин.

КРИЗА (з гр. — момент прийняття рішення.) – поворотний момент у життєактивності індивіда чи суспільства, який вимагає переоцінки наявних моделей поведінки, діяльності, спілкування, вчиняння і виконує роль переломного пункту у розвитку, знаменуючи відмирання старого і народження нового (виявляється в негативних симптомах, фактах важкої вихованості, тимчасового зниження працездатності).

Психосоціальні кризи людини впродовж всього життя (за Е.Еріксоном):

- *Першу кризу* людина переживає на першому році життя. Вона пов'язана із задоволенням дитиною за допомогою дорослого своїх фізіологічних потреб, внаслідок чого розвивається її довіра чи недовіра до навколишнього світу.
- *Друга криза* пов'язана з першим досвідом навчання дитини, виробленням навичок охайності. Розуміння дитини, систематичність і послідовність у навчанні розвиває самостійність, тоді як покарання й непослідовність – страх і сумнів.
- *Третя криза* відповідає дошкільному вікові, коли відбувається самоствердження дитини. Плани, які вона постійно будує і які їй дозволяють здійснити, сприяють розвитку в неї почуття ініціативи. Навпаки, переживання повторних невдач призводить до закріплення почуття провини.
- *Четверта криза* відбувається в шкільному віці. Залежно від шкільної атмосфери, стосунків з однокласниками й учителями, методів виховання в дитини розвивається смак до роботи або почуття меншовартості.
- *П'ята криза* спостерігається в підлітковому віці, коли засвоюються зразки поведінки. Позитивний вихід розвиває ідентифікацію, негативний спричиняє рольову плутанину.
- *Шоста криза* характерна для юнацького віку. Вона пов'язана з пошуком близькості з коханою людиною. Відсутність досвіду може призвести до ізоляції людини та її замкнення в собі.

• *Сьому кризу* переживають у 40-річному віці. За умов нормального розвитку цей вік вирізняється високою продуктивністю діяльності, активізацією почуття збереження роду (генеративності), повагою до мудрості. Нерозв'язана криза зумовлює застій.

• *Восьма криза* припадає на час старіння, коли підбивають підсумки життя. На цьому етапі особистість або досягає цілісності й приймає неминуче, або завершує життя у відчаї страху перед смертю.

ЛЮДИНА ЯК СУБ'ЄКТ – джерело очікувань та потенційної психічної активності, вона має здатність змінювати дійсність, упроваджувати нове, впливати на оточуючих, перетворювати себе.

НЕНОРМАТИВНИЙ ПСИХІЧНИЙ РОЗВИТОК – це певний тип онтогенезу психіки, що протікає в межах між психічною аномалією та психічною нормою і на якому позначаються соціальні, біологічні і психологічні умови відповідної діяльності дитини.

Умови, чинники та наслідки ненормативного психічного розвитку

Рівні	Умови	Чинники	Наслідки
Організм	Біологічні	Генетичні (генотип). Негенетичні: токсикози плоду, мозкові інфекції, асфіксія плоду (зупинка дихання), пологові травми, недоношення або переносження плоду, негативні емоційні стани матері, алкоголізм і наркоманія батьків	Аномальні властивості темпераменту, недорозвинення пізнавальної діяльності, емоцій та волі, мінімальна мозкова дисфункція, алкогольний синдром плоду

Індивід	Соціальні	<p>Опосередковані: неповна сім'я, сімейні конфлікти, низький рівень освіти батьків, незадовільні умови життя сім'ї, аморальний спосіб життя батьків, асоціальні сімейні цінності, відсутність сім'ї, несприятливе оточення</p> <p>Безпосередні: педагогічна занедбаність, нездоровий психологічний клімат у сім'ї, неправильне виховання (гіпоопіка, емоційне неприйняття, гіперопіка, потурання, жорстокість, завищення вимог), неповне виховання (в умовах неповної сім'ї), умовне виховання (поза сім'єю)</p>	Аномальні властивості характеру, відсутність прив'язаності, деривація психічного розвитку (від англ. deprivation – незадоволення) основних <i>потреб</i> дитини), явище госпіталізму (від лат. <i>hospitalis</i> – гостинний) - різке відставання фізичного і психічного розвитку внаслідок розриву зв'язку з матір'ю)
Особистість	Психологічні	Ненормативна діяльність, характерна для вищого рівня життя - рівня особистості.	Ненормативні психічні новоутворення

ОСОБИСТІТЬ – соціально зумовлена система психічних якостей індивіда, що визначається залученістю людини до конкретних суспільних, культурних, історичних відносин; це свідомою людиною, наділена особливим генетичним кодом, яка реалізує свої можливості в процесі активної творчої діяльності, що не суперечить інтересам інших людей, суспільним законам і заповідям Божим. Особистість – категорія суспільно-історична, яка має динамічну структуру.

Особистістю є людина, котра має свою життєву позицію, що утвердилася внаслідок тривалої і копійної свідомої праці і відстоює її. Їй притаманні свобода волі (свідомою свобода вибору у житті, приватних життєвих рішеннях, обранні життєвих пріоритетів, організації свого життя), здатність до вибору, відповідальність (уміння керувати своєю поведінкою, аналізувати свої вчинки і відповідати за них, бути самокритичним), кодекс честі і гідність (визначається рівнем вихованості, самооцінки).

ПЕРІОДИЗАЦІЯ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Віковий період	Хронологічний вік	Критерії періодизації			
		Соціальна ситуація розвитку	Провідна діяльність	Особистісне новоутворення	Криза
Новонароджений Немовля	0-1 міс. 0-1 р.	Дор. → Дитина	Безпосереднє емоційне спілкування	- комплекс поживлення; - перцептивна пам'ять.	В момент народження різка зміна ситуації розвитку, перехід від біологічного типу розвитку до соціального
Раннє дитинство	1-3 р.	Дор. = Дитина	Предметно-маніпуляційна гра	- мова, - з'являється самосвідомість особистості; система „Я”; - усвідомлення себе окремою людиною	„Я сам”, потребує самостійності.
Дошкільний період	3-6 р.	Дитина → Доросл.	Сюжетно-рольова гра	- внутрішня позиція (усвідомлення власного внутрішнього світу, первинне самопізнання). - формування механізму підпорядкості мотивів (суспільні мотиви підпор. собі індивідуальні мотиви поведінки дитини.)	
Молодший шкільний період	6-12 р.	Дитина ← Однолітки	учіння	- усвідомлення себе суб'єктом пізнання через прийняття ролі учня; - готовність виконувати шкільні вимоги; - визначення авторитету вчителя; - довільне цілепокладання	Позиція „Я і суспільство” Криза самооцінки. Бурхливий ріст негативних самооцінок.
Молодший підлітковий період	12-15 р.	Дитина = Однолітки	Інтимно-особистісне спілкування	- почуття дорослості; - II народження особистості.	Різке протистояння себе дорослим, внутрішня дисгармонія, потяг до самостійності
Ст. підліток	15-17 р.	Підліток → Однолітки	Навчально-професійна діяльність	- почуття самотності; - I кохання. - головне питання - „Ким бути?” і „Яким бути?” - професійне і моральне самовизначення; - проблема сенсу життя, безсмертя	

ПРОВІДНА ДІЯЛЬНІСТЬ – це вид діяльності, який найкраще відповідає віковим можливостям людини, її фізичним силам, рівню розвитку психічних процесів. Це діяльність, котра:

- обумовлює і визначає головні зміни в психічних процесах і особливостях особистості на даних стадіях її розвитку та діяльності, в якій з'являються нові форми діяльності;
- яка формує і перебудовує власні психічні процеси;
- від якої залежать основні психічні зміни в структурі особистості ;
- забезпечує новоутворення певного вікового періоду.

РОЗВИТОК – це процес кількісних та якісних змін, який охоплює становлення людини в біологічному, психічному та соціальному плані; процес становлення особистості, вдосконалення її фізичних та духовних сил під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників, серед яких найважливішими є цілеспрямоване виховання й навчання. Розвиток людини є безперервним процесом, який не припиняється до моменту припинення самого життя. *Психічний розвиток* – закономірна зміна психічних процесів у часі, виражена в їхніх кількісних, якісних і структурних перетвореннях. *Пізнавальний розвиток* – це процес формування і розвитку когнітивної сфери особи, а саме – сприймання, уваги, пам'яті, мовлення, мислення. *Особистісний розвиток* – процес формування особистості як соціальної якості індивіда в результаті його соціалізації та виховання. *Соціальний розвиток* – процес набуття соціального досвіду, в тому числі духовного, опанування соціальними функціями тощо.

СЕНЗИТИВНІ ПЕРІОДИ – найсприятливіші періоди певного віку для розвитку тих чи інших психічних функцій (сприймання, мовлення пам'яті тощо). Вперше термін застосований італійським педагогом М. Монтесорі.

Сензитивні періоди у розвитку дитини:

1. До 1 року – це: розвиток сенсорних механізмів (відчуття і сприймання), насамперед реакція на голос матері і рідних (слухове сприймання); реакція на оточення; голосові реакції самої дитини; акт доторку і утримування.

2. Від 1 року до 3-х років: розвиток інтелектуально-пізнавальних процесів (пізнання предметів); формується мовлення.

3. Від 3 років до 6 років: розвиток особистісної сфери психіки, діяльність якої спрямована на: пізнання відносин; спілкування; розуміння етичних та естетичних норм.

4. Від 6 років до 12 років: інтенсивний інтелектуальний розвиток, спрямований на пізнання азів наук (поглиблюються пізнавальні та інтелектуально-пізнавальні процеси, розвивається рефлексія, самоконтроль, складається внутрішній план дій).

5. Від 12 років до 15 років: розвиток особистісної сфери діяльності, спрямований на піднесення системи відносин. формування соціальних установок (ставлення до себе, суспільства, людей).

6. Від 15 років до 17 років: розвиток пізнавальних та інтелектуально-пізнавальних процесів, спрямований на пізнання професії, самовизначення і мотивації учіння. інтенсивний емоційний розвиток і розвиток вольових якостей.

СОЦІАЛЬНА СИТУАЦІЯ РОЗВИТКУ – своєрідні специфічні для даного віку взаємовідносини між дитиною і оточуючою дійсністю; (виявляється за допомогою визначення характеру взаємовідносин дитини з оточуючим світом).

СПАДКОВІСТЬ – відновлення в нащадків біологічних особливостей батьків. Людина як представник свого біологічного виду успадковує передусім тип нервової системи, на базі якої формується тип темпераменту (меланхолійний, флегматичний, сангвінічний, холеричний); деякі безумовні рефлекси (орієнтувальний, оборонний, слиновиділення); конституцію тіла,

зовнішні ознаки (колір волосся, очей, шкіри). До суто фізичних задатків належать і група крові та резус-фактор (особлива речовина, яка міститься у крові й зумовлює сумісність крові матері та плоду чи донора і реципієнта). Батьки можуть передати нащадкам також деякі хвороби – гемофілію, шизофренію, цукровий діабет, венеричні хвороби.

СТАДІЇ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ (ЗА Е. ЕРІКСОНОМ)

I стадія (від народження до 1 року). На цій стадії формується базова довіра до людей, почуття безпеки існування у світі, на противагу почуттю недовіри до людей, відчуття загрози, що йде від світу. Ознаки соціальної довіри у немовляти проявляються у легкому годуванні, глибокому сні, нормальній роботі кишечника. До перших соціальних досягнень відноситься готовність дитини дозволити матері зникнути з поля зору без надмірної тривоги чи гніву, бо її існування стало внутрішньою впевненістю, а її появу можна передбачити.

II стадія (від року до 3 років). Ця стадія характеризується формуванням та відстоюванням дитиною своєї автономії та незалежності на противагу сумнівів у собі та почуттю сорому. Боротьба почуття незалежності, самостійності, впевненості у собі проти сорому та сумніву приводить до встановлення співвідношення між здатністю співпрацювати з іншими людьми і наполегливістю та її обмеженнями.

III стадія (від 3-х до 6 років). На цій стадії при нормальній лінії розвитку формується ініціативність, активність і в той же час переживання почуття вини та моральної відповідальності за свої бажання. Дитина жадібно та активно пізнає оточуючий світ, через гру дитина проникає у світ дорослих відносин. На цьому етапі відбувається усвідомлення своєї статевої приналежності.

IV стадія (від 6 до 11 років). Ця стадія характеризується включенням дитини у нові соціальні зв'язки – вступом у школу. Формується любов до праці

та вміння поводитися із знаряддями праці або почуття неспроможності, неповноцінності, нездатності, заздрості до інших дітей.

V стадія (від 11 до 20 років). У підлітковому та юнацькому віці з'являється почуття цілісного усвідомлення себе та свого місця в житті, відбувається самовизначення, вибір професії, особистість окреслює свій життєвий шлях, формується «я» ідентичність, яка включає відчуття стійкості та неперервності власного «Я», незважаючи на ті зміни, які відбуваються з нею у процесі її росту та розвитку. Негативний полюс – *непевність у розумінні власного «Я» («дифузна ідентичність»)*, яка проявляється у регресії до інфантильного рівня і бажанні якомога довше відтягнути прийняття дорослого статусу, стійкому почутті тривоги та ізоляції.

VI стадія (від 20 до 40 - 45 років). Для неї характерним є встановлення дружніх зв'язків, пошук супутника життя, прояв *почуття близькості до людей*, задоволення особистим життям, реалізація в роботі на противагу почуттю *відчуженості, самотності*.

VII стадія (від 40 – 45 до 60 років). Е. Еріксон вважав цю стадію центральною в житті людини. За нормальної лінії розвитку людина характеризується високою продуктивністю праці, піклуванням про майбутнє покоління, *боротьбою творчих сил людини проти застою, стагнації*.

На останній **VIII стадії (після 60 років)** відбувається *інтеграція результатів* всіх попередніх фаз, *формується мудре відношення до життя*, яке зріла особистість сприймає не впадаючи у відчай, не розчаровуючись у прожитому житті, у людях, у собі і *не відчуваючи презирства до життя*, бажання отримати від життя більше, ніж було отримано, паралізуючого страху смерті, яка наближається.

Схематичне зображення дев'яти вікових етапів періодизації багатомірного розвитку особистості протягом життя (на підставі домінуючих просторово-часових орієнтацій, потребо-вольових переживань, змістовних спрямувань, рівнів опанування й форм реалізації діяльності) (за В.Моргун)

Стадії (за рівнями і формами діяльності)	1. Навчання (у руховій, наочній і мовленнєво-розумовій фазах)	2. Відтворення (руховій, наочній і мовленнєво-розумовій фазах)	3. Творчість (руховій, наочній і мовленнєво-розумовій фазах)	
	Кризи адаптації - дезадаптації	Кризи автономії - залежності	Кризи само-актуалізації конформізму	
Періоди (за орієнтаціями, переживаннями і спрямованістю)	1. Співробітництво (з амбівалентною орієнтацією на сучасне)	1.(1.1) Вік немовляти: до 1 року	2.(1.2) Раннє дитинство (дитя): 1-3 роки	3.(1.3) Дошкільне дитинство (дитина): 3-6 років
	Криза новонародженості „перший подих” 0-3,5 міс.	Криза немовляти „перший крок” 11-18 міс.	Криза раннього дитинства „я сам” 2,5-3,5 років.	
2. Спілкування (з оптимістичною орієнтацією на майбутнє)	4.(2.1) Отроцтво: 7-13 років	5.(2.2) Юність: 14-18 років	6.(2.3) Молодість: 19-30 років	
	Криза дитинства „обов’язок” 5,5-7,5 років.	Криза отроцтва „незалежність” 11-14 років.	Криза юності „кохання; професія” 17-21 років.	
3. Самодіяльність (з ностальгічною орієнтацією на минуле)	7.(3.1) Дорослість: 31-45 років	8.(3.2) Зрілість: 46-60 років	9.(3.3) Старість: 61 рік і довголіття	
	Криза молодості „сім’я; покликання” 27-33 роки.	Криза дорослості „визнання” 39-45 років.	Криза зрілості „наставництво” 46-60 роки.	Криза сенсу життя: „мудрість і спокій”

Соціокультурне середовище особистості

Поняття про соціокультурний простір та його складові. Психологічна спадковість та її прояв у психотипі нації. Ментальність та стиль життя. Основні носії культури. Життєвий світ людини

СКАРБНИЦЯ МУДРОСТІ

«Людина може стати вище суспільного, лише входячи в те, що трансцендентне, надприродне, дійсно духовне»

С. Вейл

«Людина відображається у своїх вчинках»

Ф. Міллер

«Життя всуціль стає екстатичною втіхою. Люди кокетують навіть перед смертю. Їхні вчинки позбавлені зворотного зв'язку, осмисленості результатів. Є тільки сьогодні»

В. Роменець

«Досвід – це назва, якою кожен називає свої помилки»

О. Уайльд

«Життя пропонує людині велику кількість можливостей та вимог. Завдання розвитку – це групи проблем, вимог та життєвих ситуацій, що породжуються біологічним розвитком, соціальними очікуваннями і власними вчинками людини. Ці проблеми змінюються протягом життя і спрямовують розвиток, надаючи йому сили й наповнення»

Р. Хевісхерст

Основні поняття та мислесхеми до теми

АРХЕТИП (від гр. archetipos – першообраз) – підсвідомий образ-символ, який передається у спадок й оформлює наше мислення і нашу поведінку. За К.Юнгом, архетип – це структурні елементи людської психіки, які приховані в колективному несвідомому, спільному для всього людства. Досвід всіх минулих поколінь фіксується у глибинних структурах людського мозку і

зберігається в універсальних, єдиних для всіх людей, всіх народів, всіх часів архетипах. Архетипи є підґрунтям існування людського роду, його духовною спадщиною, яка оживає через глибинні механізми пам'яті кожного окремого індивіда.

ДУХОВНІСТЬ – 1) категорія соціально-психологічна, культурологічна, морально-етична, що визначає засади і вартості суспільної думки, світогляду, життєактивності загалом; 2) ретроспективне відображення духовного портрету нації, етносу, спільноти чи особистості, що окреслює поле форм їхньої активності у самоствердженні і перетворенні світу сьогодні і в майбутньому.

ВІТАЛЬНІСТЬ – 1) універсум психологічної унікальності (національна своєрідність, етнічна непересічність, особистісна індивідуальність) людського буття; 2) духовно-матеріальне життя народу в єдності його основних складових фізичного, розумового, емоційного, морально-етичного і духовного способів буття.

ВЧИНОК – 1) дія, що розглядається з точки зору єдності мотиву та наслідків, намірів та справ, цілей та засобів, котра, за В.А.Роменцем, є найсуттєвішим, найглибиннішим осередком психічного в широкому розумінні цього слова, що знімає в собі і суб'єктне, і суб'єктивне в їх різноманітних формах прояву людського в людині; 2) “буття-подія”, процес, що скеровується і переживається суб'єктом як автором і її учасником, котрий несе повну відповідальність за її наслідки (за М.М. Бахтіним); 3) всезагальний філософсько-психологічний принцип, який допомагає тлумачити природу людини і світу в їхніх пізнавальному та практичному відношеннях.

Форми прояву вчинкової активності:

- *подолання залежності від ситуації* (шляхом перетворення своїх внутрішніх позицій, або унесенням змін у саму ситуацію, перетворення її у напрямі, що дає змогу отримати бажані свободу і незалежність);

- *мотивація саморозвитку* (актуалізує відповідну потребу й трансформується суб'єктом у певну мету);

- *вчинкове підпорядкування процесу творення засобів меті діяльності* (якщо визначення мети є для суб'єкта певною мірою "вчинком свободи волі", то вибір засобів є вчинком обов'язку: засіб з необхідністю має бути підпорядкований меті);

- *вчинок, що дає змогу суб'єкту перейти від наміру до дії* (щоб виконати прийняте рішення і діяти відповідно до мети, послідовно і вправно використовуючи обрані засоби, долаючи опір реальності, суб'єкту потрібна нерідко вся сила його духу, волі й енергії);

- *практична дія у вчинковому виконанні* (дія, втягнута в реальний світ, має багатший зміст, ніж мотивація, що переважає дію своїм ідеальним світом);

- *оцінка результатів суб'єктом своєї активності з точки зору кількісних, якісних та смислових критеріїв* (в плані осмислення результатів і способів здійснення своїх учинків формулюється смисл життя, визначається доля, оцінюється життєвий шлях людини. Критерії самооцінювання мають бути вироблені власними силами і творчо використовуватися стосовно кожного вчинкового прояву).

- *ефект післядії* (кожний здійснений учинок створює якісно нову ситуацію життєдіяльності індивіда, висуває нову проблему, розв'язання якої стає можливим лише у контексті саморозвитку психіки її суб'єктом. Саме ефектом післядії кожний учинок включається у перманентний процес самозбагачення людини результатами власної вчинкової активності).

Реально-практичну структуру вчинку складають наступні компоненти:

1. **ситуативний** – своєрідне поєднання зовнішніх та внутрішніх умов, що спричиняють певну форму активності особистості – вчинкової активності (сукупність соціальних, індивідуальних, культурно-історичних умов, обставин, подій);

2. **мотиваційний** – своєрідно властиве особистості первинне усвідомлення збуджуючого, спонукаючого характеру ситуації, що приводить до актуалізації

певних мотивів учинкової активності, до їх протиставлення чи поєднання (мотиви, спонуки, потяги, бажання, устремління до комунікації зі світом);

3. **дійовий** – весь комплекс реально-практичних дій особистості, спрямованих на прийняття нею рішення щодо морального змісту актуальної ситуації та на реалізацію прийнятого рішення ;

4. **післядійовий (рефлексивний)** – комплекс пізнавально-перетворюючих дій особистості, спрямованих на вторинне, постдійове усвідомлення змісту здійснених нею вчинкових дій, на усвідомлення результатів її вчинкового діяння, на оцінювання, осмислення їх.

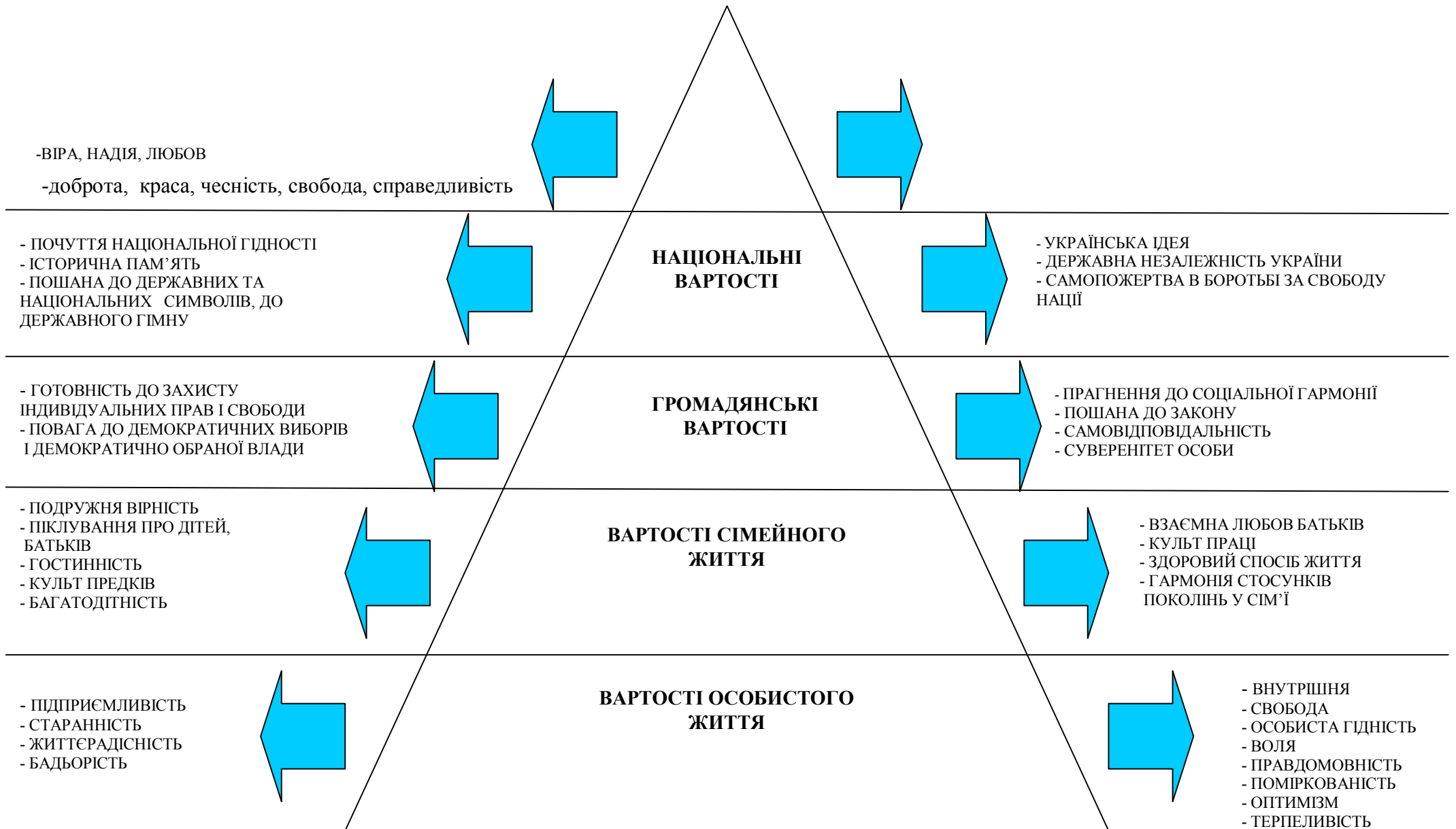
ГЕНДЕРНА РОЛЬ – 1) набір очікуваних взірців поведінки як система соціальних норм для чоловіків й окремо – для жінок; 2) простір соціопсихологічних функцій, ставлень і дій, який властивий типовим представникам чоловічої і жіночої статей і який є певним учинковим канонам для людей конкретної історичної епохи.

ЖИТТЄВИЙ СВІТ – цілісність психічного життя, як усвідомлюваного, так і не усвідомлюваного, його проявів у вчинковій активності, спілкуванні, діяльності.

ЖИТТЄВИЙ ЦИКЛ передбачає, що плин життя має певні закономірності. Його етапи, котрі мають назву віків, циклічно повторюються. Особистість засвоює нові соціальні ролі, виконує їх і поступово залишає. Цикли сімейних, батьківських, трудових ролей пізніше повторюють нащадки. Циклічність також характеризує зміну поколінь у суспільстві, де молодші спочатку вчаться у дорослих, потім активно діють поруч з ними, потім у свою чергу соціалізують нове покоління.

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ – це траєкторія приватного життя окремої особистості, яка окреслює творчий внесок кожної людини в історію суспільства, це історія формування і розвитку людини у певному суспільстві, сучасника певної доби і ровесника певного покоління.

ІЄРАРХІЯ ВАРТОСТЕЙ (за О.Вишневським):

КУЛЬТУРА – система історично змінних надбіологічних програм людської життєактивності, яка утверджує цінність і самоцінність людської індивідуальності.

КУЛЬТУРА ПОВЕДІНКИ – сукупність форм повсякденної поведінки людини (в праці, в побуті, в спілкуванні з іншими людьми), де знаходять зовнішнє вираження моральні та естетичні норми цієї поведінки. Культура поведінки розкриває, яким чином здійснюються в поведінці вимоги моральності, який зовнішній образ поведінки людини, в якій мірі органічно, природно, невимушено ці норми злились із способом життя, стали повсякденними життєвими правилами.

МЕНТАЛІТЕТ – результат культурного розвитку нації, етносу, групи чи особистості на терені сучасної цивілізації і водночас глибинне джерело розвитку культури як системи історично розвиткових надбіологічних програм життєактивності, що диференціюються на 4 складові (поведінку, діяльність, спілкування і вчинок) залежно від того, який соціальний досвід вони зберігають (від покоління до покоління), транслують, забезпечуючи зміни та відтворення соціального життя в усіх його основних проявах.

МЕНТАЛІТЕТУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СИСТЕМОТВОРЧІ ОЗНАКИ (за Х.Василькевич, А.Фурманом):

- *інтровертованість* вищих психічних функцій у сприйнятті навколишньої дійсності, що виявляється у зосередженості на фактах і проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу;
- *кордоцентричність*, яка проявляється в сентименталізмі, чутливості, любові до природи, емпатії, культуротворчості, яскравій обрядовості, пісенному фольклорі, естетизмі народного життя;
- *анархічний індивідуалізм*, прояви якого спостерігаємо в різних формах партикулярного прагнення до особистої свободи, без належного прагнення до

державності, де бракує ясних цілей, достойної стійкості, організації, витривалості, дисципліни;

- **емоційність** національної культури, котра виявляється в: нетрадиційній логіці образів і почуттів, котрі виводяться з досвіду здорового глузду; відносності правди і неправди, розмитості норм, законів, етичних принципів; схильності навіювати ін.шим культурам і суспільствам навіювати свої емоції і почуття; підвищеній рефлексивності, низькому рівні розвитку соціального інтелекту; високорозвиненім альтруїзмі; не агресивності та правовій лояльності.

- тяжіння до **морального буття**.

- **раціональність** соціетальної психіки, котра вказує на те, що український загаль зорієнтований на сприйняття будь-чого у деталях, піддаючи все по елементному і незавершеному аналізу, сприймає навколишній світ як диференційований взаємо спричинений смисловий простір, неспроможний швидко перебудуватися і змінити поведінкові, діяльнісні чи цілепокладальні установки.

- **інтернальність** українського соціуму з переважанням емоційної складової, котра породжує його внутрішній конфлікт, дистресові та невротичні стани і характеризується: чергуванням сильних і слабких сторін спільноти, її зрілістю й водночас обмеженою самостійністю, відповідальністю і сумнівною послідовністю, народною мудрістю і низьким соціальним компонентом, свободолюби вістю, неприйняттям насильства над собою й разом з тим невдоволеністю життям.

- **екзекутивність (жіночість)** українського соціального загалу, котра характеризується наявністю таких ознак: помірність у діях, реальна перевага споживання над творенням; пізнання дійсності засобами рефлексивного мислення, уявлення і вражень; переважання слухняності, сумлінності, романтичності над самодостатністю розсудливістю; помітна трагедійність, страж дальність і моральність життєвого процесу, в центрі якого перебуває

жінка-мати; персоніфікація рідної землі (образ Неньки-України, матері-природи); внутрішня конфліктність, слабкість соціального характеру.

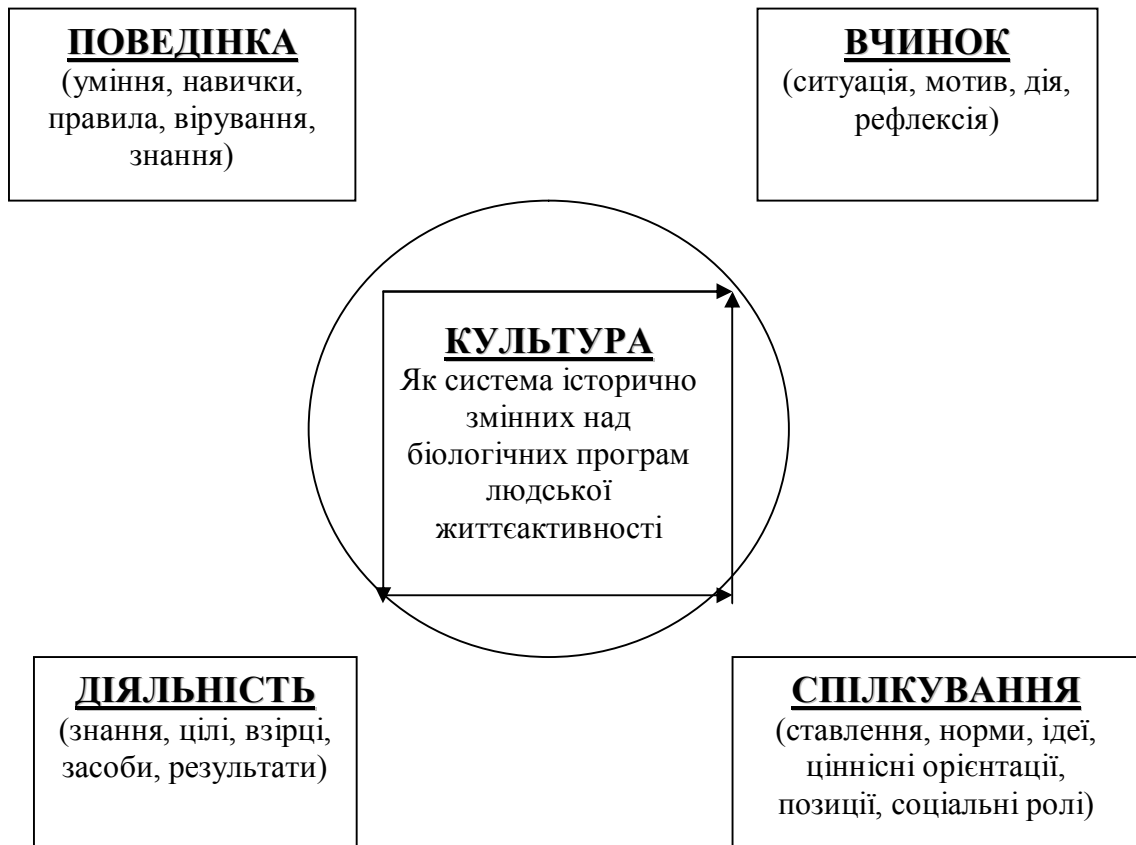
МЕНТАЛЬНІСТЬ – це притаманний даній нації варіант світосприймання, поведінки, який реалізується на спільній мовній, культурній і морально-етичній основі.

НАЦІОНАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ – це створена у продовж віків самим народом система поглядів, переконань, ідей, ідеалів, традицій, звичаїв, покликаних формувати світоглядну свідомість та ціннісні орієнтації молоді, передавати їй соціальний досвід, надбання попередніх поколінь.

ОНТОГЕНЕЗ – це індивідуальний розвиток людини як організму із закладеною у ньому філогенетичною програмою. Цією програмою визначається нормальна тривалість життя, послідовна зміна вікових стадій, вирішальних моментів цілісності людського організму: зачаття, народження, дозрівання, зрілості, старіння, старості.

ПОВЕДІНКА – 1) система внутрішньо взаємопов'язаних дій, які здійснюються будь-яким складним (за організацією) об'єктом; ця система підкорена логіці і спрямована на реалізацію тієї чи іншої функції, притаманної даному об'єкту: збереження і розвиток життя індивіда, ліквідацію їхнього недостатку, досягнення певної мети; 2) одна із надбіологічних, історично розвиткових і ситуативно зумовлених, програм життєактивності, що забезпечує відтворення і зміну соціального життя в усіх його основних змістових і формальних виявах, регулюються суспільними нормами моралі і права та знаходить конкретне утілення в проступках (асоціальна поведінка) або вчинках (здебільшого гуманна, соціально і внутрішньо конструктивна поведінка).

**«МЕТОДОЛОГІЧНИЙ КВАДРАТ» ОСНОВНИХ СКЛАДОВИХ –
НОСІЇВ КУЛЬТУРИ – ПРОГРАМИ ПОВЕДІНКИ, ДІЯЛЬНОСТІ,
СПІЛКУВАННЯ І ВЧИНЕННЯ (за А.Фурманом)**

СЕНС ЖИТТЯ – сутнісний, фундаментальний *атрибу*т суб'єкта життя, що свідомо та цілеспрямовано вибудовує свій життєвий шлях і розгортає власне покликання та призначення.

СОЦІЄТАЛЬНА ПСИХІКА – це субстанція життя соціуму, котра передається від покоління до покоління у вигляді продукту наслідування історії і культури суспільства, вміщуючи географічні, кліматичні і ландшафтні умови життя людей, які заселяли колись і заселяють нині дану територію (своєрідний „архетип” – термін, введений К.Юнгом для позначення специфічних комплексів колективного несвідомого).

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР – це природа і соціальне середовище, в якому проживають люди, об'єднані між собою звичаями, певними соціальними установками, певними характеристиками ментальності, традиціями і визначеними цінностями. Кожна людина реалізує власний проект життєздійснення в цьому специфічному соціокультурному просторі.

ЧАС ЖИТТЯ – це хронологічні рамки життя, від яких залежить співіснування поколінь, тривалість первинної соціалізації дітей тощо.

Психологія Я - концепції та механізми психологічного захисту

Поняття про Я – концепцію та її структуру. Організація духовного світу людини на шляху до самореалізації. Я – концепція та самооцінка особистості.

Механізми психологічного захисту.

СКАРБНИЦЯ МУДРОСТІ

«Той, хто пізнав себе, пізнав свого Господа»

Магомет

«Свобода, якщо вона пустила коріння, швидко проростає»

Дж. Вашингтон

«Є дзеркало для обличчя, але немає дзеркала для душі»

Б. Грасіан

«Найперше і найголовніше у житті – це намагатись володіти собою»

В. Гумбольт

«Як би ми не вивчали світ, він завжди збереже свою світлу і темну сторони»

В. Гюго

«Найбільша перемога є перемога над самим собою»

П. Кальдерон

«Найстрашніша звіра – не вірити в себе»

Т. Карлейль

«Найглибшим бажанням людської природи є бажання бути значимим»

Д.Дьюї

Основні поняття та мислехеми до теми

ЕГО-ІДЕНТИЧНІСТЬ – основний особистісний конструкт, який виконує регулятивну, управляючу та оціночну функції з метою збереження

безперервності та інтегрованості особистості в умовах системних змін, що посідають чільне місце в життєдіяльності особистості під час кризових явищ.

ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ Я-КОНЦЕПЦІЇ:

1. Формування у майбутніх фахівців ідеальної моделі «Я-професіонал».
2. Актуалізація особистісної рефлексії на порівняння реального та ідеального образів «Я-професіонал».
3. Стимуляція особистісного зростання майбутніх фахівців для досягнення ідеального образу «Я-професіонал».

КОГНІТИВНИЙ ДИСОНАНС – внутрішній психічний конфлікт, що виникає при зіткненні в свідомості індивіда суперечливих ідей, переконань або поведінкових установок. Серйозні випадки дисонансу можуть призводити до неспокою, відчуття провини або сорому, викликати значний стрес, знижену самооцінку, викликати агресію або інші небажані наслідки. Можливі два шляхи подолання дисонансу індивідом: шляхом зміни власних понять, переконань або поведінки, чи виправдовуючи власні поняття, переконання або поведінку.

МЕХАНІЗМИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ – це внутрішні пізнавальні маніпуляції, які обіцяють особі послаблення неспокою або недопущення його виникнення.

1. Витіснення – це найуніверсальніший спосіб уникнення внутрішнього конфлікту завдяки активному вилученню із свідомості несприятливого мотиву чи неприємної інформації для захисту свідомої частини «Я» від конкуруючих конфліктних тенденцій, які загрожують існуючому образу самого себе.

2. Включення – це механізм захисту, близький до раціоналізації, коли також переоцінюється значущість чинника, що травмує. Прикладом є катарсис – зменшення внутрішнього конфлікту під час співпереживання.

3. Заміщення – це захисний механізм, який діє несвідомо, при якому недосяжна мета, емоція або об'єкт заміщується прийнятними. У житті часто

буває, що людина переносить свої роздратування, гнів, прикросці, спричинені однією людиною на іншу.

4. Заперечення виявляється в тому, що інформація, яка тривожить і може призвести до конфлікту, не сприймається.

5. Ідентифікація – несвідоме перенесення на себе почуттів і якостей, властивих іншій людині і недоступних, але бажаних для себе.

6. Ідеалізація проявляється, коли людина, не маючи змоги зреалізувати ідеальний образ власної особи, переносить цей ідеал на когось, хто, найчастіше, є або мав би стати об'єктом любові.

7. Ізоляція – відокремлення у свідомості людини чинників, які її травмують. Неприємним емоціям блокується доступ до свідомості.

8. Інтраекція – прийняття людиною чийось норм за власні, що дає їй почуття суб'єктивного контролю.

9. Компенсація, яка полягає в подальшому відшкодуванні своїх вад і недоліків через спробу звернути на себе увагу, здобути визнання.

10. Переміщення, яке полягає в перенесенні емоцій із внутрішнього джерела конфлікту на якийсь зовнішній об'єкт.

11. Показова реакція – полягає у демонструванні назовні позицій, мотивів і потреб, протилежних до тих, які свідомо відкидаються.

12. Проекція – несвідоме перенесення (приписування) власних почуттів, бажань і прагнень, у яких людина не хоче собі зізнатися, розуміючи їх соціальну неприйнятність, на інших.

13. Раціоналізація – деяка форма фальшивого розумування, псевдорозумне пояснення людиною своїх бажань, вчинків, насправді зумовлене причинами, визнання яких загрожувало б втратою самоповаги. Ця форма може набирати різних проявів, а зокрема: пошуку причини в зовнішній ситуації чи в інших людях, покликання на авторитети, самоскарження, признання винятку, механізму «кислого винограду» – приниження цілі, якої не вдалося досягнути, механізму «солодкої цитрини» – завищення вартості цілі, яка не відповідає власним амбіціям, але була досягнута, ре інтерпретації мотивів – підміна

мотивів іншими, що не відповідають дійсності, прикрашення (глорифікації) status'у quo з огляду на вигідне положення чи привілеї.

14. Регресія, тобто повернення до більш раннього дитячого прояву поведінки, стану чи стилю функціонування.

15. Сублімація – механізм психологічного захисту, який понижує напруженість у конфліктній ситуації шляхом трансформації інстинктивних форм психіки у загальноприйняті для індивіда і того соціального середовища, в якому він знаходиться. Згідно з теорією З. Фрейда найчастіше сублімація спостерігається в процесі переорієнтації енергії лібідо в елемент творчості або у форму жартів чи прояв дотепності, які миттєво дають розрядку у напруженій ситуації.

16. Фантазії, які мали б замінити реальні дії й можуть бути втечею від складних ситуацій.

ОСНОВНІ ОСОБИСТІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОВНОЦІННО ФУНКЦІОНАЛЬНИХ ЛЮДЕЙ (за К. Роджерсом):

- **Відкритість до переживань.** Хто повно відкритий у цьому напрямку, той спроможний слухати себе, відчувати увесь спектр вісцеральних, сенсорних, емоційних і когнітивних переживань у собі, не відчуваючи загрози власному Я. Такі люди тонко усвідомлюють свої найглибші думки і почуття, не прагнуть заглушити їх, а переважно діють відповідно до їхнього впливу.
- **Екзистенційний спосіб життя** – конкретне буття за принципом «тут і тепер», коли особа повнокровно відчуває, переживає й духовно наповнює кожен момент власної життєактивності та відчуває радість соціального спілкування.
- **Організмична довіра.** Ця якість найкраще проявляється під час прийняття рішень. Особа з організмичними переживаннями ніколи не живе для соціальних традицій і норм, а, сповідуючи їх, використовує для власного культурного розвитку і самовдосконалення.

- **Емпірична свобода** – це відчуття особистої влади, здатність вибирати і керувати собою. Базуючись на відчутті свободи і сили, така особистість має різноманітне поле можливих варіантів вибору і відчуває себе здатною зробити практично все, на що спроможна і чого хоче.
- **Креативність** – творчий потенціал. К. Роджерс стверджує, що продукти творчості – ідеї, проекти, дії, вчинки – і творчий спосіб життя загалом з'являються тільки в тих людей, котрі живуть внутрішньо багатим життям. Тому вони прагнуть жити адаптивно й конструктивно у своїй культурі, повно задовольняючи свої щонайглибніші потреби шляхом гнучкого пристосування до мінливих умов оточення.

ПРОФЕСІЙНА САМООЦІНКА (за А. Реан) – уявлення людини про власну цінність як фахівця, тобто це оцінний компонент професійної Я-концепції. Професійна самооцінка може розглядатися як важливий елемент у структурі професійної Я-концепції. А. Реан виділяє у ній операціонально-діяльнісний та особистісний аспекти: операціонально-діяльнісний аспект самооцінки пов'язаний з оцінкою себе як суб'єкта професійної діяльності та виражається в оцінці свого професійного рівня (сформованістю вмінь та навичок) та рівня компетентності (системи знань). Особистісний аспект професійної самооцінки виражається в оцінці власних особистісних якостей у зв'язку з ідеалом образу «Я-професіонал». Самооцінка за двома цими аспектами не обов'язково є узгодженою. Тим часом неузгодженість самооцінки у цих двох аспектах впливає на професійну адаптацію, професійну успішність та професійний розвиток особистості. У структурі професійної самооцінки А. Реан виділяє ще: самооцінку результату та самооцінку потенціалу. Самооцінка результату пов'язана з оцінкою досягнутого та відображає задоволеність/незадоволеність досягненнями. Самооцінка потенціалу пов'язана з оцінкою власних професійних можливостей та відображає, таким чином, віру в себе та впевненість у власних силах.

ПРОФЕСІЙНА Я-КОНЦЕПЦІЯ (за А. Реан) – це уявлення особистості про себе як професіонала.

Ідеальний образ «Я-професіонал» включає в себе уявлення про те, яким повинен бути справжній фахівець. Ці уявлення складаються в особистості на етапі входження у професію в процесі ідентифікації зі значущим іншим-професіоналом (роль якого можуть виконувати батьки, викладач, тренер та ін.). Я-реальне включає в себе уявлення про те, які якості, необхідні для досягнення ідеального образу «Я-професіонал».

САМООЦІНКА (за Д. Куперсмітом) – те ставлення індивіда до себе, котре утворюється поступово й набуває звичного формовияву, щонайперше як схвалення чи несхвалення, ступінь якого характеризує впевненість індивіда в оцінці себе самого, своєї значущості. Іншими словами, самооцінка – це особистісне судження про власну цінність, значущість, якої надає собі індивід загалом та окремим бокам своєї особистості, діяльності, поведінки і котра виявляється у властивих людині установках.

Визначення самооцінки (за В.Джемсом):

$$\text{Самооцінка} = \frac{\text{успіх}}{\text{домагання}}$$

Особа може покращити уявлення про себе, або збільшити чисельник цього дроби (примножити успіх), або зменшити її знаменник (мінімізувати домагання), тому що для самооцінки важливе тільки співвідношення цих показників. Самооцінка може мати різний рівень усвідомлення. Її характеризують за такими параметрами:

- за рівнем виділяють високу, середню та низьку самооцінку;
- за співвіднесенням з реальними успіхами – адекватну та неадекватну (завищену та занижену);
- за особливостями будови – конфліктну та безконфліктну.

«Я» – поняття, яке використовується в багатьох психологічних теоріях для позначення особистості, її свідомої оцінки при взаємодії із зовнішньою і внутрішньою реальністю.

СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ Я-КОНЦЕПЦІЇ – це складний та тривалий процес. На рівні Я-ідеального відбувається становлення ідеального образу «Я-професіонал». Важливим процесом тут є інтеграція знань про моделі професіонала у єдину (причому можуть використовуватися або існуючі теоретичні моделі, або це може бути об'єднання особистісних рис відомих особистості професіоналів, або ця модель може відповідати особистості значущого професіонала тощо), емоційне сприйняття цього образу та виникнення мотивації, установки досягнення цього образу, тобто спрямованості на професійну самореалізацію. На рівні Я-реального відбувається: рефлексія професійних умінь, якостей та на цій основі формується реальний образ «Я-професіонал»; оцінка цього образу з точки зору відповідності його ідеальному образу «Я-професіонал» та професійне самовдосконалення. На рівні Я-дзеркального відбувається рефлексія ставлення до особистості інших професіоналів, причому у деяких випадках професійна самооцінка особистості дуже залежить від оцінки інших професіоналів; звідси може виникнути прагнення відповідати очікуванням значимих професіоналів.

ТЕОРІЯ КОГНІТИВНОГО ДИСОНАНСУ (за Фестінгером): індивід не може змиритися із неузгодженими образами Я й вимушений шукати спосіб усунення цього неприємного дисбалансу. Внутрішні суперечності Я-концепції часто є джерелом стресу, оскільки людині властива здатність реально і пристрасно оцінювати ситуацію.

«Я» – поняття, яке використовується в багатьох психологічних теоріях для позначення особистості, її свідомої оцінки при взаємодії із зовнішньою і внутрішньою реальністю.

«Я» ІДЕАЛЬНЕ – сукупність уявлень, які відображають те, до чого людина прагне і чим може бути за умов реалізації наявних в ній якостей і задатків.

«Я» ДЗЕРКАЛЬНЕ (СОЦІАЛЬНЕ) – установки, пов'язані з уявленнями індивіда про те, як його бачать інші.

«Я» РЕАЛЬНЕ – уявлення, яке складається у людини про себе на основі власного досвіду.

Я-КОНЦЕПЦІЯ – це динамічна система уявлень індивіда про самого себе, яка включає усвідомлення своїх фізичних, інтелектуальних та інших особливостей; самооцінку та суб'єктивне сприймання зовнішніх факторів, які впливають на особистість. Взаємодія індивіда з оточуючим світом і ставлення до самого себе виступають похідними. Я-концепція як установка відносно себе, включає три структурні компоненти:

1. **когнітивний** – образ «Я», який характеризує зміст уявлень про себе, своєрідний самоопис як спосіб охарактеризувати неповторність кожної особистості шляхом поєднання її окремих рис і властивостей.

2. **емоційно-оцінний** (Я-ставлення), афективний, що відображає ставлення до себе загалом чи до окремих боків своєї особистості, діяльності й проявляється в системі самооцінок. Афективна підсистема установки існує завдяки тому, що когнітивна складова останньої не сприймається людиною байдуже, а пробуджує в ній оцінки та емоції, інтенсивність яких залежить від контексту довкілля і від самого актуалізованого когнітивного змісту. Очевидно, що людина освоює оцінковий смисл різних характеристик, які властиві її Я-концепції.

3. **поведінковий** (Я-вчинок), який характеризує прояви перших двох елементів у поведінці. Люди не завжди поводять себе відповідно до своїх переконань. Особливість Я-концепції як комплексу установок полягає в тому, що об'єктом є сам носій установки.

Соціально-психологічна структура особистості

Психічні процеси особистості, їх види та розвиток. Характеристика психічних властивостей особистості. Види психічних станів людини. Соціальна неповторність особистості у ролях, позиціях, статусах і установках. Сутність і структура світогляду людини. Поняття соціалізації особистості. Фактори, ефекти, механізми та засоби соціалізації.

СКАРБНИЦЯ МУДРОСТІ

«Щастя твоє, і світ твій, і рай твій всередині тебе є»

Г. Сковорода

«Людина – це велика глибина... Легше порахувати її волосся, ніж почуття та схильності її серця»

Св. Августин

«Людина явно створена для мислення, у цьому вся її гідність. Уся ж її заслуга й весь обов'язок – це мислити, як належить. Отже, порядок мислення такий – розпочинати від себе, свого Творця і своєї цілі»

Б. Паскаль

«Ціле наше пізнання має початок від того світла найвищого Буття, яке осліплює настільки, що його вже й не зауважуємо, але в дійсності саме при його допомозі ми пізнаємо»

Св. Августин

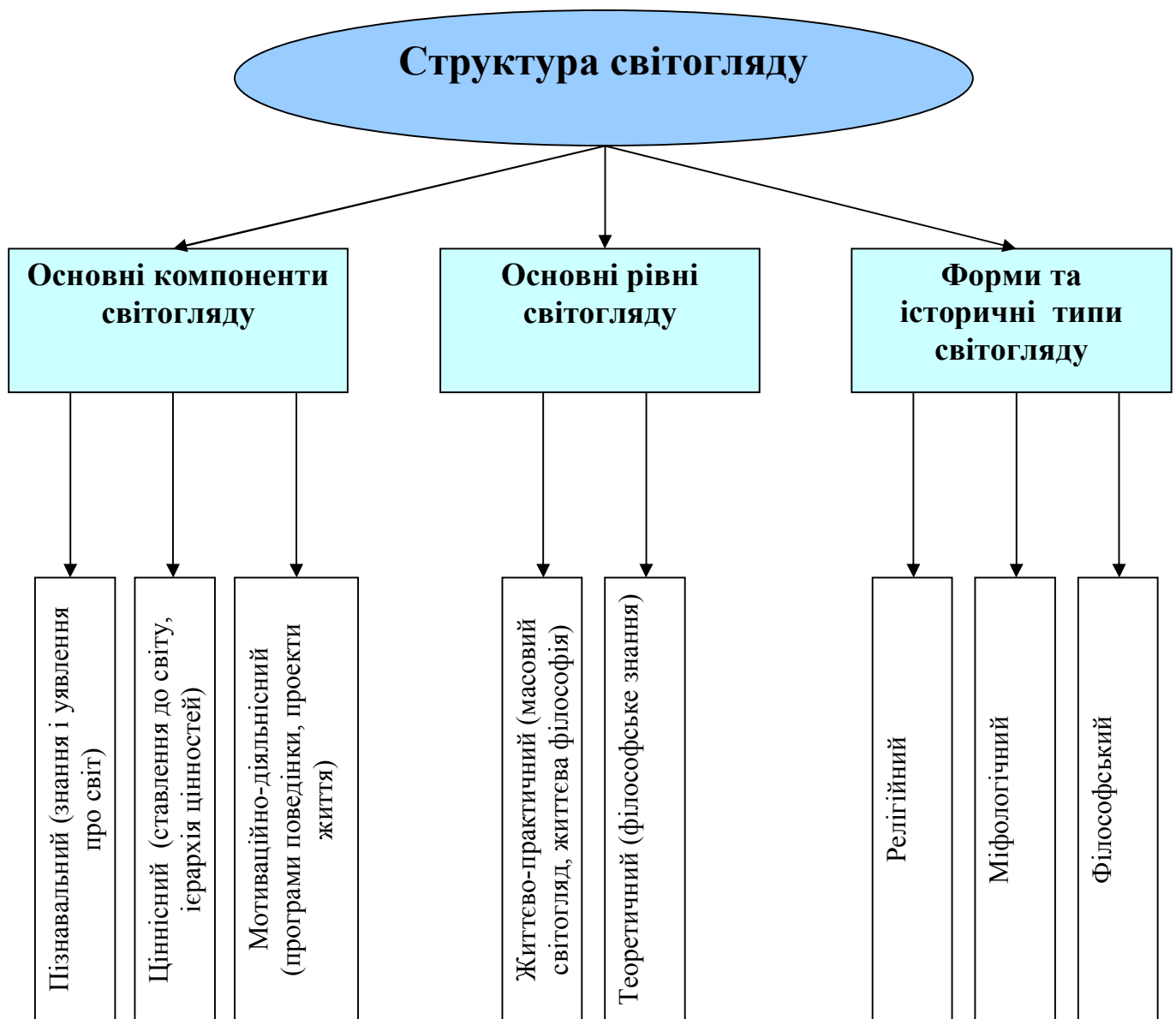
«Виключити із наших задоволень уяву – значить звести їх нанівець»

М. Пруст

«Там, де в окремих людей особистість, у більшості – порожнеча, тому що вони надто переймаються тим, що проектують себе у всі сторони»

Ф. Перлз

СВІТОГЛЯД – це система переконань, і поглядів на природу, оточуючий світ і уявлення свого місця в цьому світі. Світогляд складає основу відносин особистості, проявляється у вчинках, поведінці, відображається на дії і діяльності в цілому. Від особливостей світогляду залежить специфічна спрямованість особистості і своєрідність характеру.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ – історично обумовлений процес і результат засвоєння та активного відтворення індивідом соціального досвіду.

Соціалізація здійснюється через:

- виховання, яке є домінуючим і формує свідомість, розвиває особистість;
- пізнання навколишньої дійсності (навчання);
- оволодіння навичками і вміннями працювати в групі;
- культуру та культурні цінності (національні та загальнолюдські).

СОЦІАЛЬНА ПОЗИЦІЯ – 1) місце, становище індивіда чи групи в системі відносин в суспільстві, яке визначається низкою специфічних ознак і регламентує стиль поведінки. В цьому значенні соціальна позиція синонімічна поняттю статус; 2) погляди, уявлення, установки і диспозиції особистості відносно умов особистої життєдіяльності, котрі реалізуються і відстоюються нею в референтних групах. В цьому значенні соціальна позиція висвітлює суттєву характеристику поняття *соціальна ситуація розвитку* як єдність суб'єктивного і об'єктивного в особистості, котра формується в сумісній діяльності з іншими. Зміна соціальної позиції в діяльності людини, в результаті чого вона постає перед вибором в ситуації прийняття нової для себе соціальної ролі, є основою вивчення особистості.

Структура позиції:

• **ПРЕДМЕТ.** Предметом позиції може бути все, що існує для людей і має, або ж мало в перспективі розвитку, якесь значення для заспокоєння людських потреб, а тому становить певну позитивну або негативну цінність для людини. Предметний зміст можуть творити: особи, суспільні групи й процеси, релігія, певні інституції, ідеї.

• **ДІАПАЗОН.** Діапазон позиції визначається кількістю ідей, речей чи осіб, яких вона стосується. Бувають позиції, які пов'язані лише з одною справою, але існують і такі, що охоплюють багато елементів навколишньої дійсності, наприклад, позиція материнства передбачає не лише відношення до народження дитини, але й цілу низку емоцій і виховних актів.

• СКЛАДНІСТЬ. Складність стосується поодиноких компонентів позиції. Позиції можуть відрізнятися з огляду на багатство окремих складників.

• СТІЙКІСТЬ. Стійкість визначає ступінь податливості позиції. Завдяки певній стійкості позиції можна прогнозувати основні особливості людської поведінки, принаймні впродовж недовгого часу й за подібних умов.

• СПРЯМОВАНІСТЬ. Під спрямованістю розуміємо позитивний чи негативний тип ставлення до предмета позиції. Це, у певному розумінні, двополюсність позиції, через що будь-який вчинок людини можна відмітити певним пунктом на континуумі, який лежить між точками позитивного й негативного ставлення до предмета позиції. Розглядаючи дану шкалу ставлення до предмета позиції, можна виділити три основні орієнтації: позитивну (+), негативну (-) і нейтральну (0).

• ІНТЕНСИВНІСТЬ. Інтенсивність означає частоту здійснення характерних для даної позиції вчинків або й навіть виявлення тенденцій до них. Розрізняють максимальну й мінімальну інтенсивність, які можна підпорядкувати як позитивному, так і негативному спрямуванню.

• ВЗАЄМОЗАЛЕЖНІСТЬ. Поняття взаємозалежності позицій означає, що вони існують не в ізоляції, а перебувають в різноплановому зв'язку. Позиції можуть творити стійкі об'єднання, систему, у якій деякі з них займають центральне місце, а інші – менш визначне або периферійне (маргінальне) положення.

СОЦІАЛЬНА РОЛЬ – 1) це сукупність правил і форм поведінки, які характеризують типові дії людини, яка займає певний статус в суспільстві; 2) збережений в свідомості людини набір уявлень про те, як вона та інші повинні поводити себе в певних обставинах.

Функції соціальних ролей: Роль формує уявлення про себе і значно впливає на її поведінку. Визначаючи поведінку людини, її роль виконує дві функції. По-перше, вона встановлює для ролі загальні правила поведінки щодо оточуючих. Студент повинен слухатися професора, підлеглий – виконувати

розпорядження керівника. По-друге, роль підказує людині, яка вступає в контакт з виконавцем певної ролі, що від нього чекати і як побудувати власну поведінку відповідно очікуваної. Підлеглий сподівається отримати накази; керівник вважає, що може віддати нерозумні розпорядження, не зважаючи на можливу критику. Ні того, ні іншого не можна очікувати від колеги, який займає в організації однакове з вами становище.

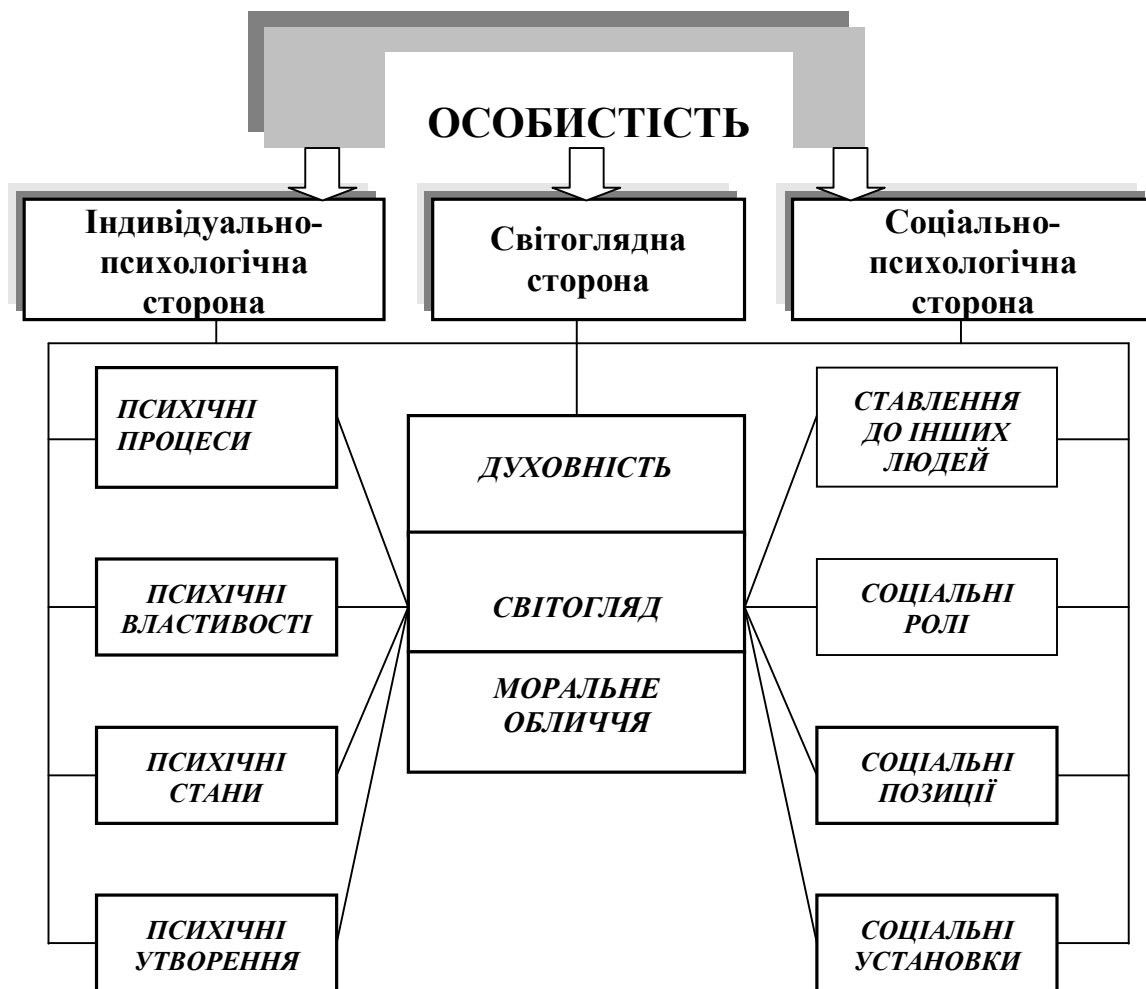
СОЦІАЛЬНА УСТАНОВКА – 1) неусвідомлюваний стан готовності особистості до певної діяльності чи поведінки; 2) стійке відношення людини до будь-чого чи до будь-кого, яке включає думки, емоції і дії по відношенню до даного об'єкту; 3) суб'єктивна орієнтація індивідів як членів групи (чи суспільства) та ті чи інші цінності, які є ознаками певного соціально прийнятого для них способу поведінки і життя (У. Томас, Ф. Знанецький). В соціальній психології установка використовується при вивченні ставлень особистості як члена групи до певних соціальних об'єктів, механізмів саморегуляції, стійкості й узгодженості соціальної поведінки, процесу соціалізації (напр., під впливом пропаганди), а також при прогнозуванні можливих форм поведінки особистості у визначених ситуаціях.

Функції установки в діяльності:

- установка визначає стійкий, послідовний, ціленаправлений характер протікання діяльності;
- звільняє суб'єкта від необхідності приймати рішення і довільно контролювати протікання діяльності в стандартних ситуаціях;
- може виступити в якості фактора, котрий обумовлює інертність діяльності і утруднює адаптацію суб'єкта до нових ситуацій.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ОСОБИСТОСТІ

СТРУКТУРА ОСОБИСТОСТІ за К. К. Платоновим у межах системно-діяльнісного підходу

Підструктури особистості	Компоненти підструктур	Види формування
Спрямованість	Переконання, світогляд, ідеали, прагнення, інтереси	Виховання
Досвід	Знання, уміння, навички	Навчання
Особливості психічних процесів	Відчуття, сприймання, воля, почуття, емоції, мислення, пам'ять, тощо	Вправи
Біопсихічні властивості	Темперамент, статеві ознаки, вікові властивості	Спадковість, тренування

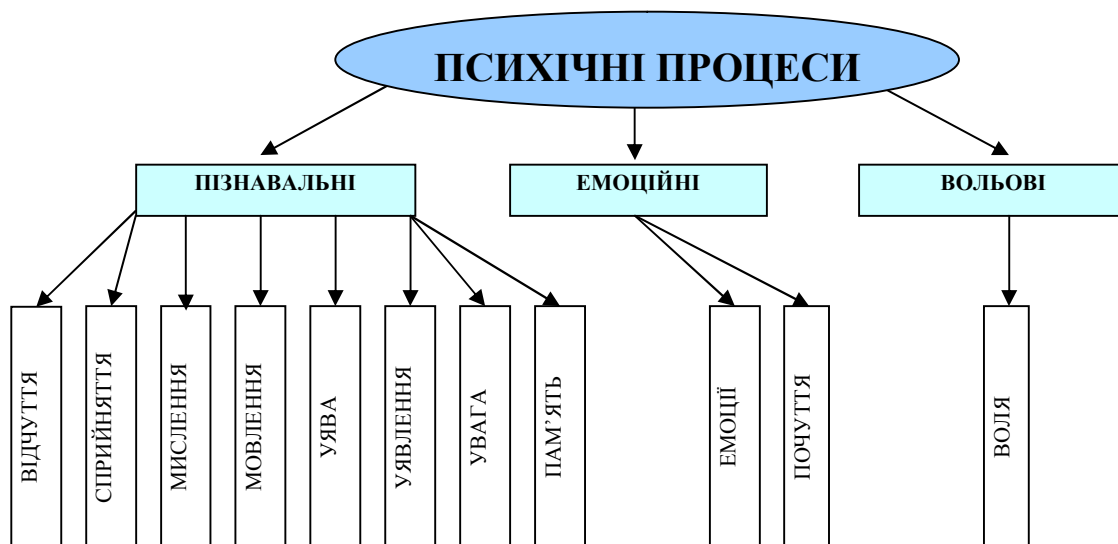
СТРУКТУРА ОСОБИСТОСТІ згідно з концепцією персоналізації А. В. Петровського

Підструктури особистості	Компоненти підструктур
Внутрішньоіндивідна (інтраіндивідна)	Темперамент, характер, здібності людини
Міжіндивідна (інтеріндивідна)	Міжособистісні стосунки, спілкування
Надіндивідна (метаіндивідна)	Вихід за межі міжособистісних стосунків, визначається «внесками», що їх робить особистість в інших людей.

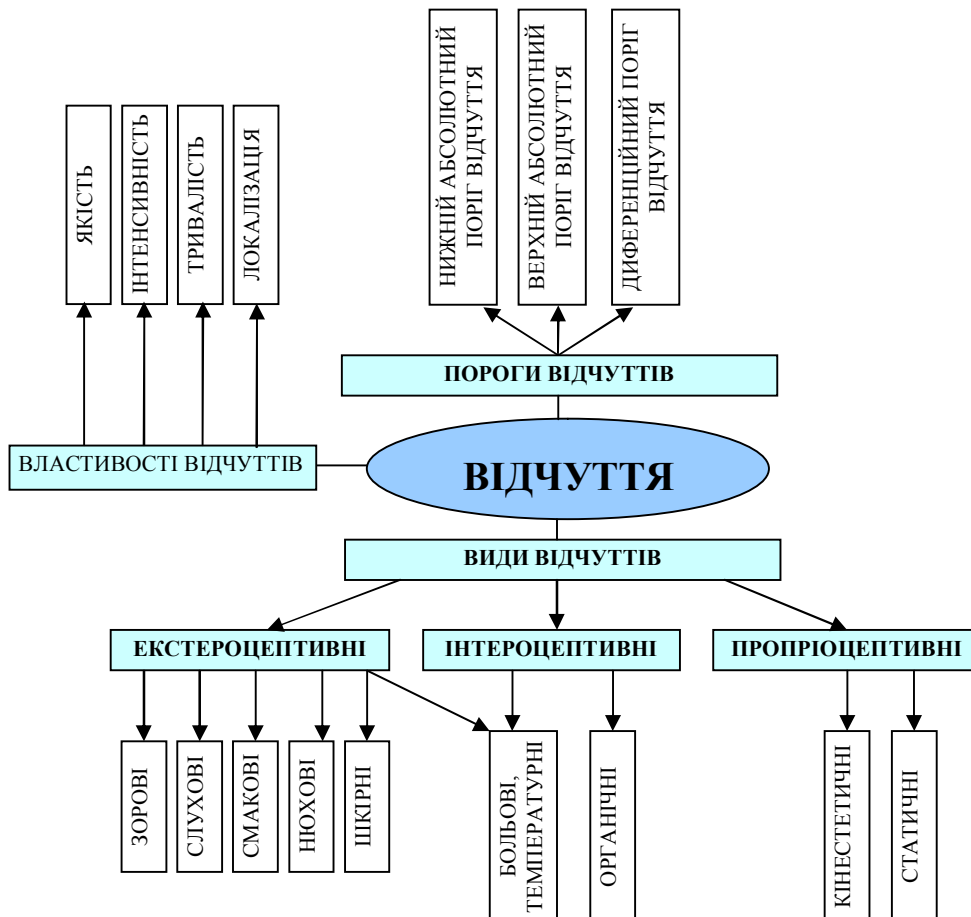
СТРУКТУРА ОСОБИСТОСТІ за С. Рубінштейном

Підструктури особистості	Компоненти підструктур
Що хоче особистість?	Спрямованість, установки, потреби, інтереси
Що може особистість?	Здібності, обдарованість
Що є особистість насправді?	Темперамент, характер
Що повинна особистість?	Ставлення до вимог суспільства та інших людей

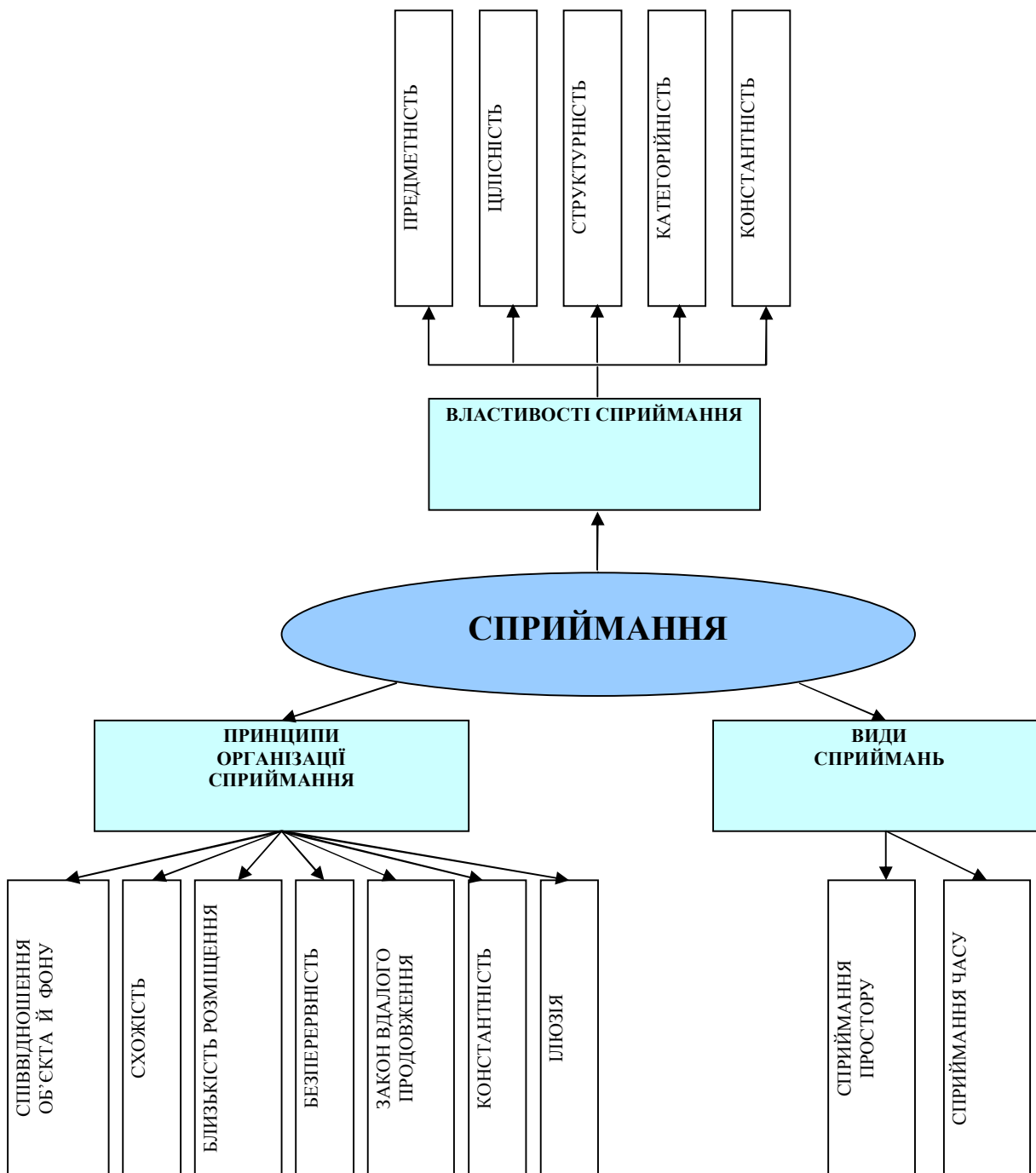
ПСИХІЧНІ ПРОЦЕСИ – це складні утворення, в яких беруть участь різні психофізіологічні функції та різні сторони свідомості.

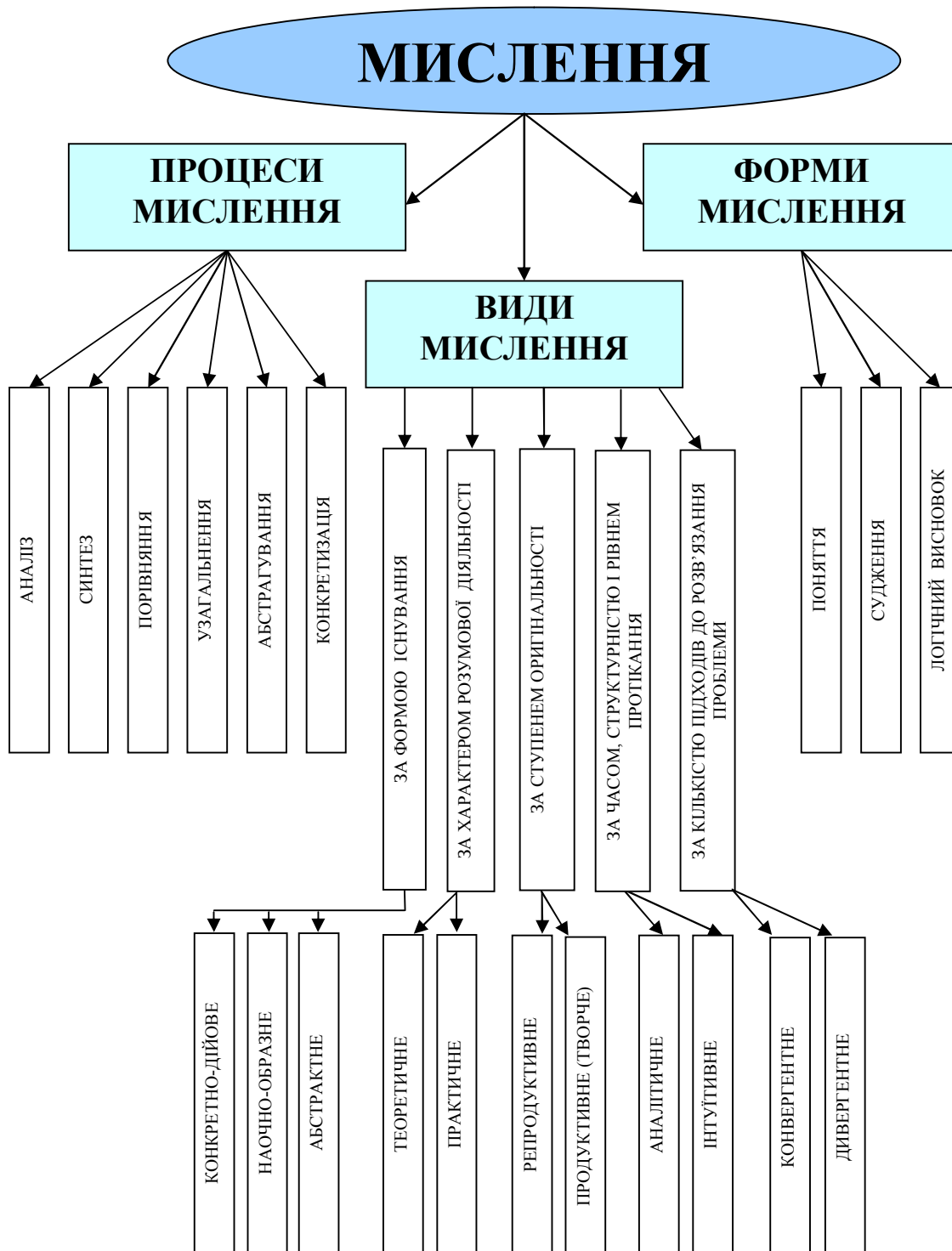
Відчуття – психічне відображення у мозку людини окремих властивостей, якостей предметів та явищ об'єктивної дійсності внаслідок їх безпосереднього впливу на органи чуття. Відчуття містить інформацію не про предмет у цілому, а про окремі його властивості – колір, температуру, смак та ін. Для виникнення відчуттів необхідне нормальне функціонування аналізатора, який складається з органу чуття (рецептора), нервових волокон, частини мозку, в якій відбувається переробка інформації та м'язів, що здійснюють вплив на рецептор. Відповідно до того, де знаходяться органи чуття і яку інформацію передають, розрізняють зорові, смакові, слухові, нюхові та дотикові відчуття (якщо рецептори знаходяться у внутрішніх органах, то вони інформують про спрагу, голод, біль та ін.; якщо рецептори розташовані у м'язах і суглобах, то вони сигналізують про температуру, біль, положення тіла в просторі і т. ін.). На відміну від тварин, відчуття людини обумовлені не тільки біологічними причинами, а, насамперед, суспільною діяльністю, спілкуванням, усім процесом історичного розвитку людства.

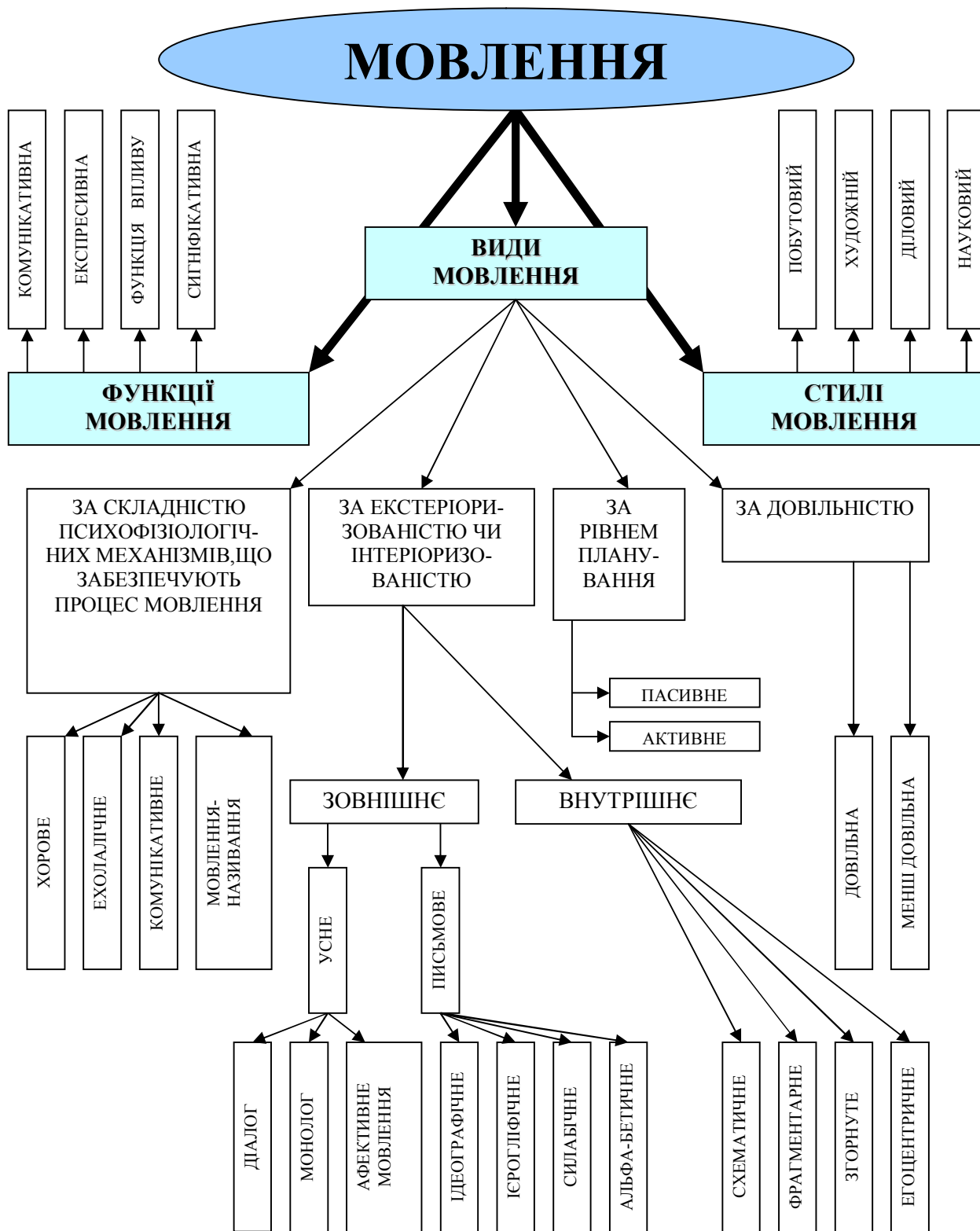
Сприймання – вибір, інтерпретація, аналіз та інтеграція стимулів сенсорної інформації, що надходить в кору головного мозку через цілу систему органів чуття та надання їм суті та змісту.

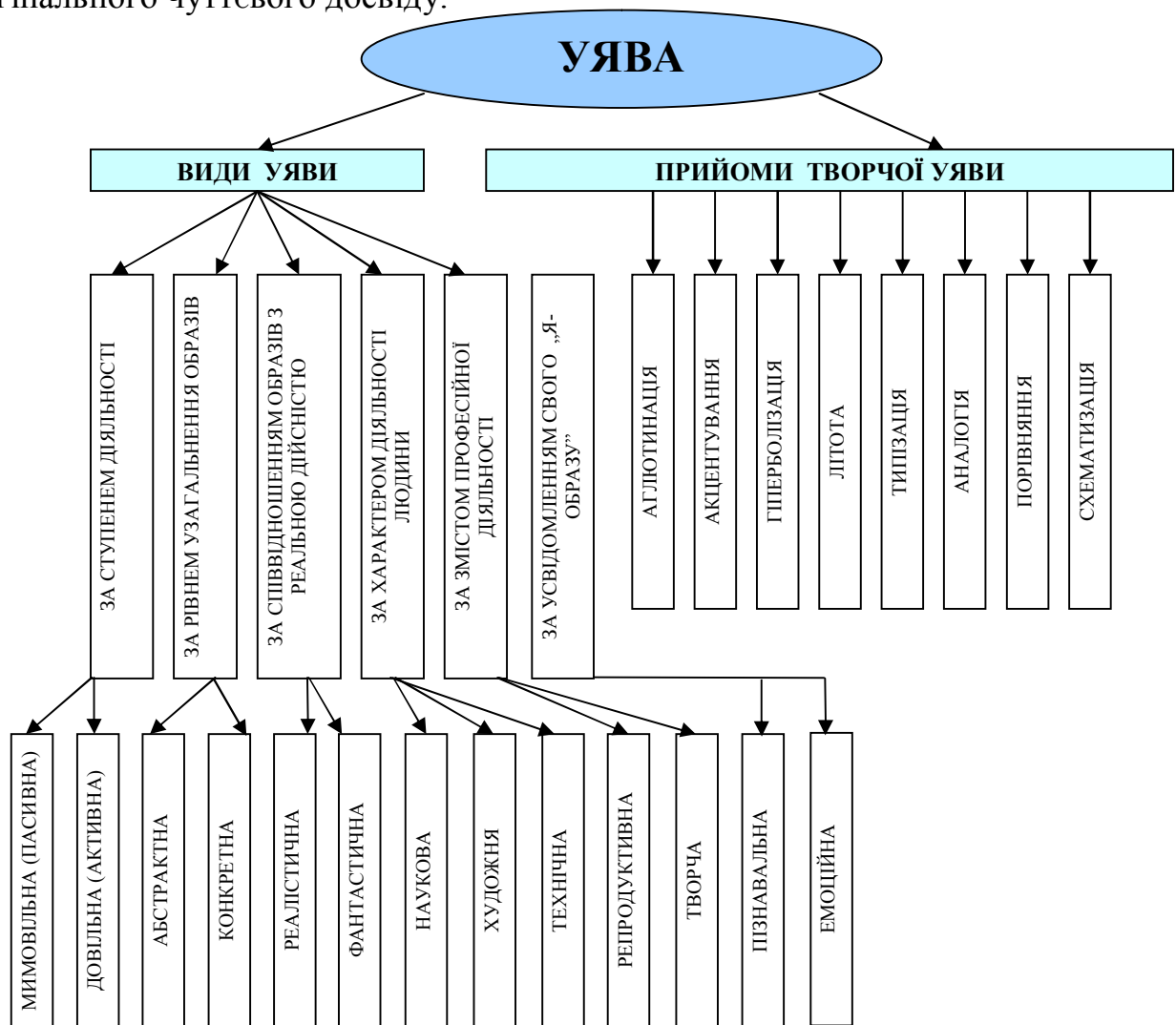
Мислення – процес пізнання, пов’язаний з набуттям нових знань, з вирішенням завдань і творчою перебудовою дійсності. Мислення конвергентного типу спрямоване на пошук єдиного, найкращого вирішення проблеми; мислення дивергентного типу на пошук більшої кількості можливих розв’язань проблеми. Творче мислення характеризується оригінальністю і винахідливістю рішень.

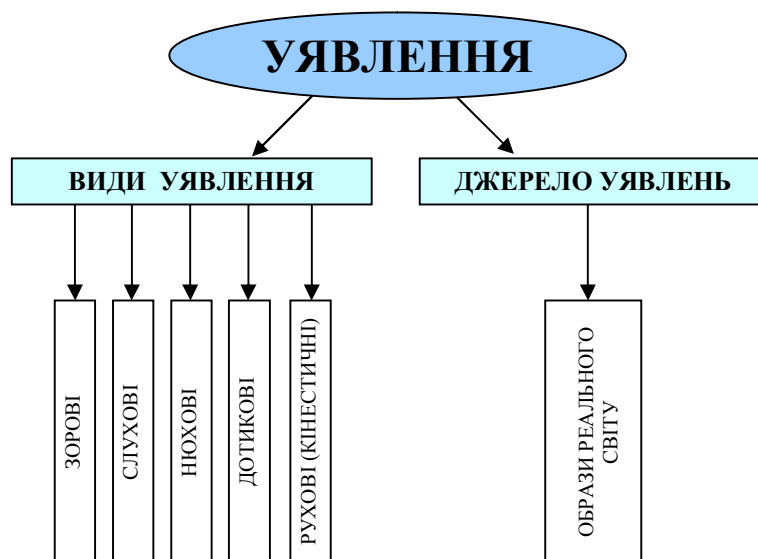
Мовлення – індивідуальний психічний процес, під час якого виражаються специфічні властивості кожної особистості у вимові, структурі речень, лексиці.

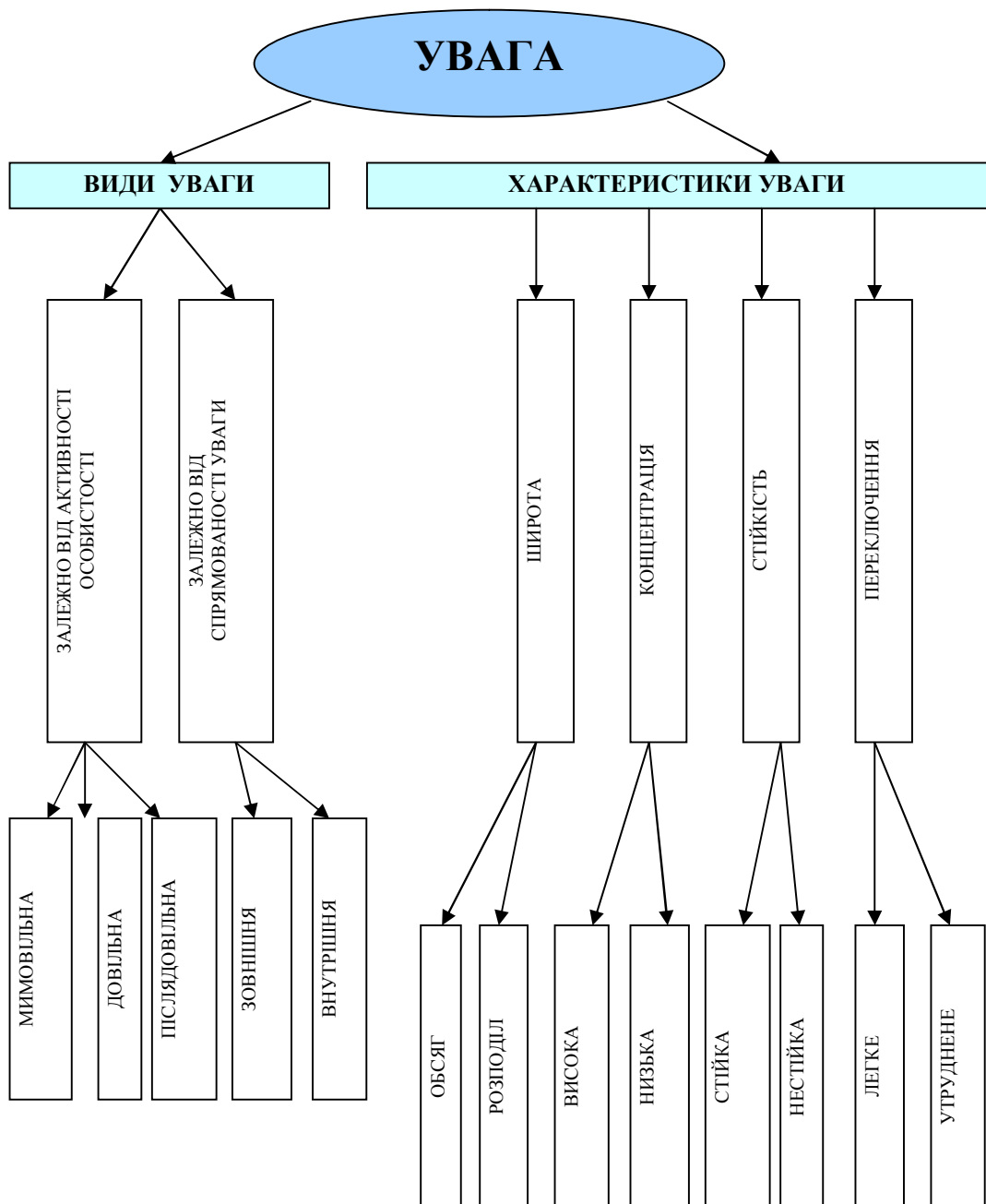
Уява – створення нових композицій на основі старих образів або оригінального чуттєвого досвіду.

Уявлення – це образи предметів, процесів реальної дійсності, які в даний момент не сприймаються, але які раніше сприймалися людиною.

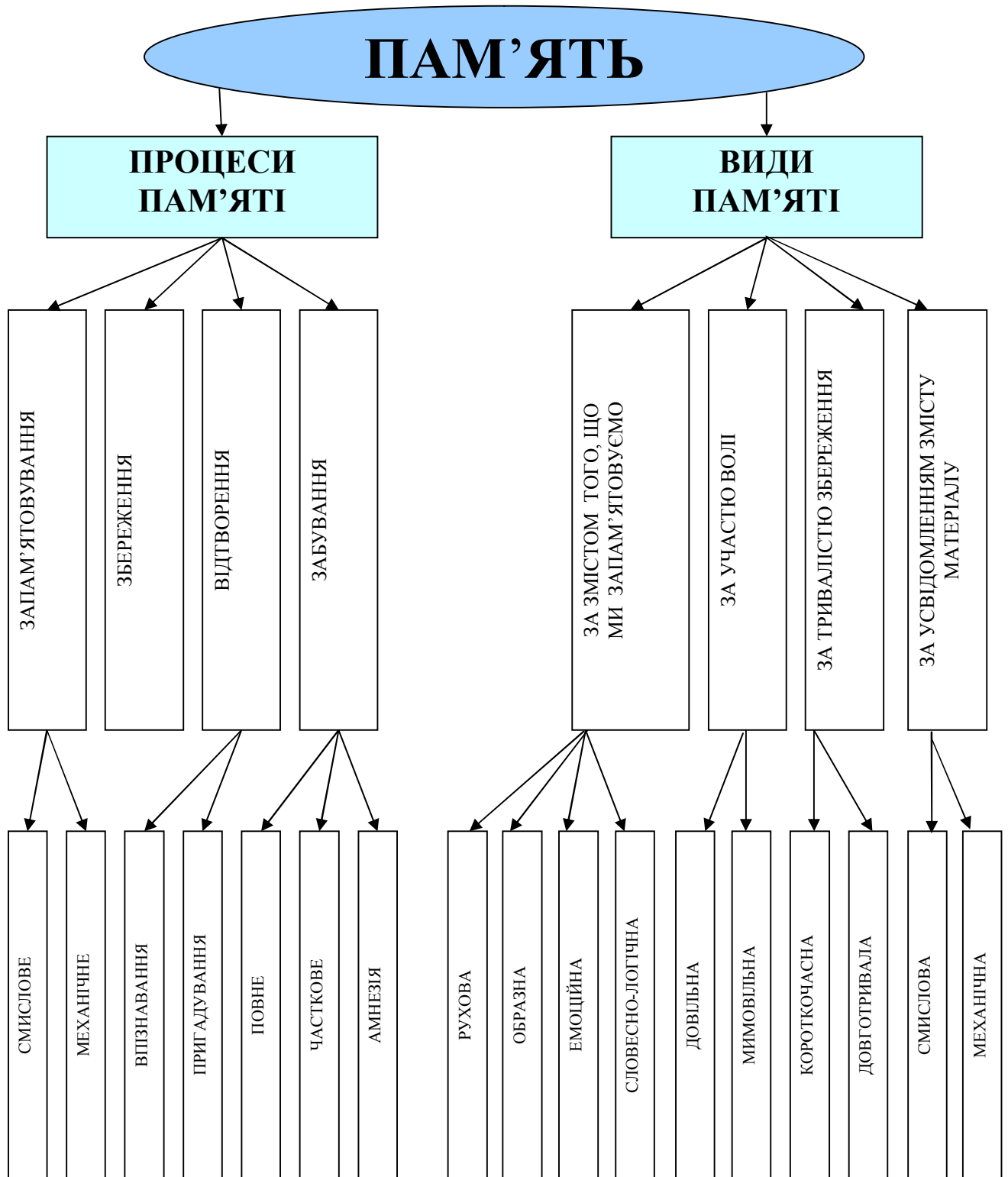

Увага – форма психічної діяльності людини, що виявляється у зосередженості її свідомості на об’єкті при одночасному абстрагуванні від інших. Увага є необхідною передумовою успішної діяльності людини. Розрізняють мимовільну і довільну увагу. Фізіологічною основою мимовільної уваги є безумовний орієнтувальний рефлекс. Довільна увага є наслідком свідомих зусиль людини, залежить від мети та завдань діяльності. Характерні риси уваги: вибірковість, розподіл, здатність до концентрації, зосередженість, стійкість, обсяг, здатність до переключення. Ці параметри залежать від типу нервової діяльності, стану здоров'я та віку людини.

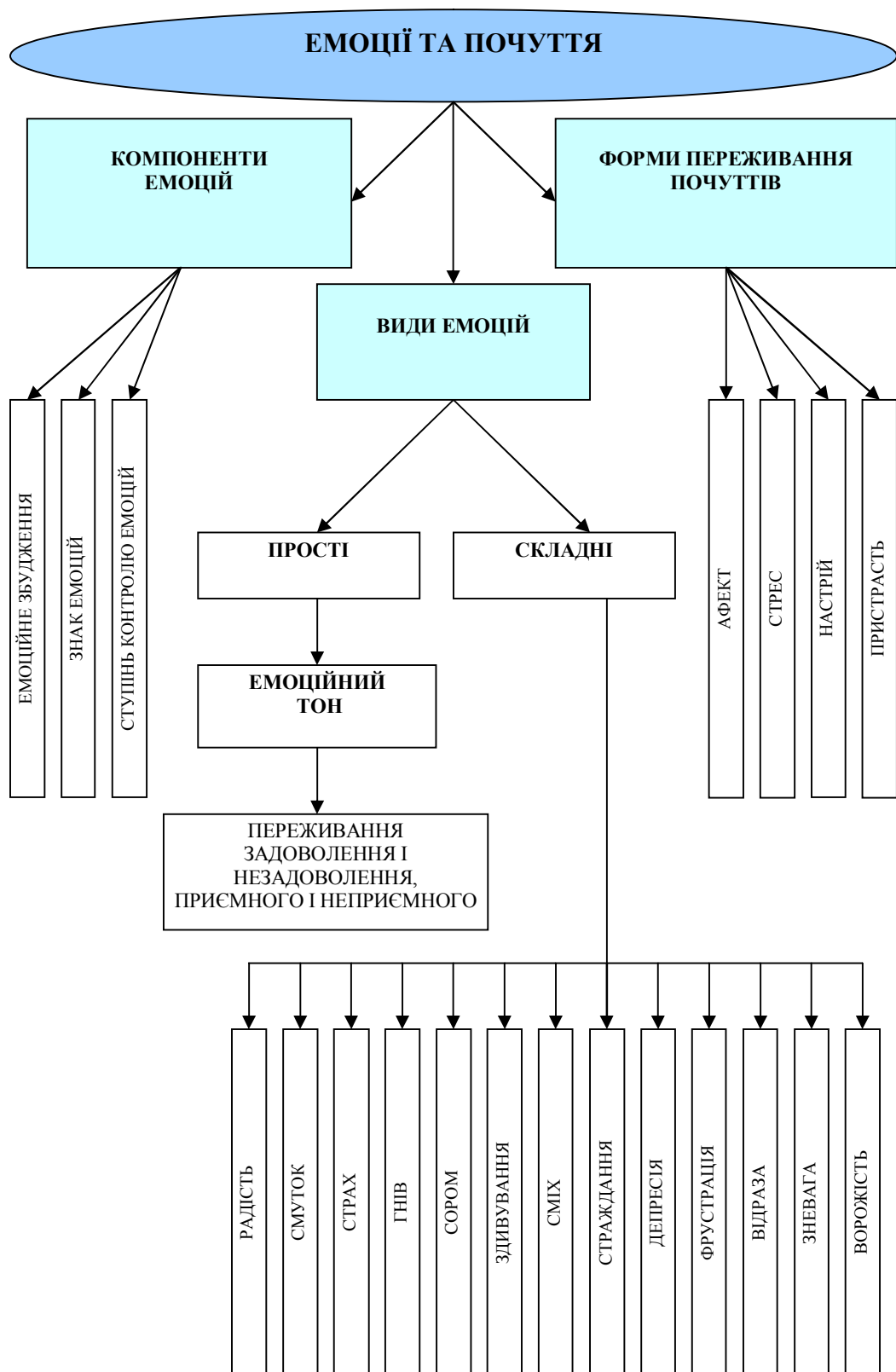

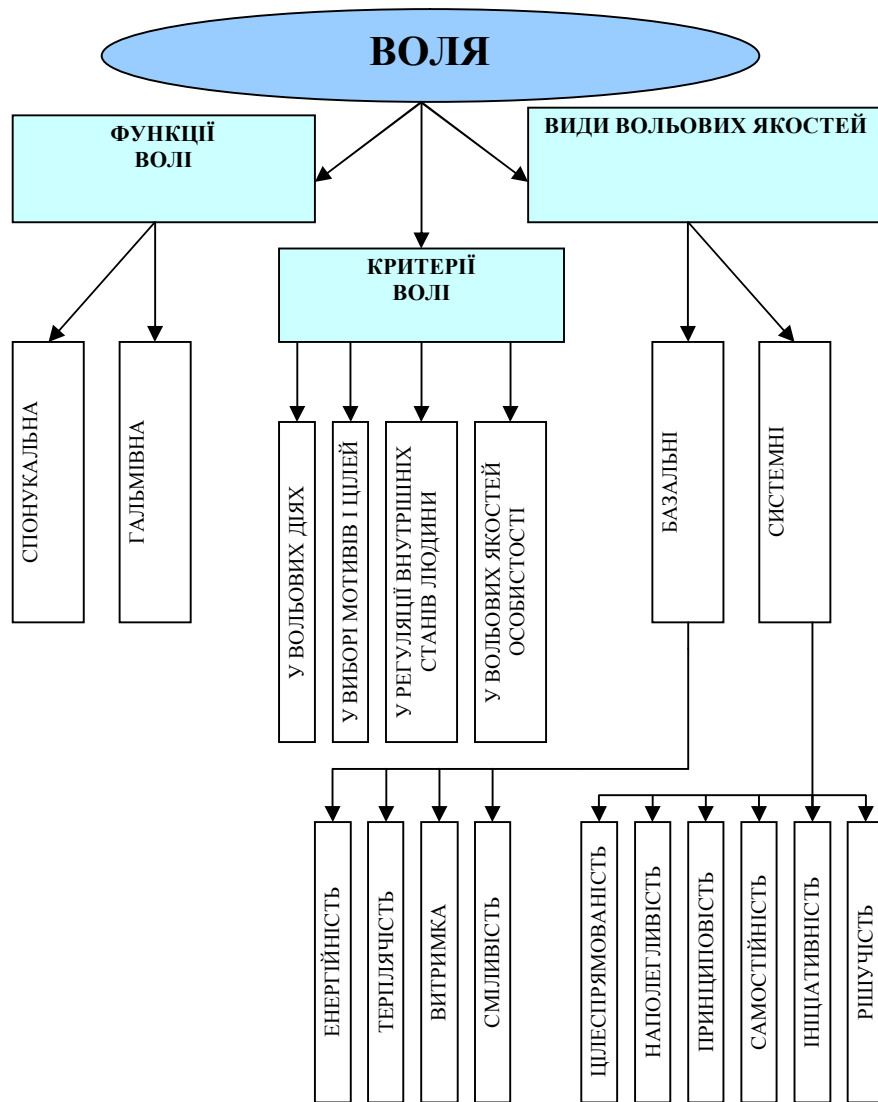
Пам'ять – когнітивний процес збереження інформації для подальшого її використання. Пам'ять забезпечує нагромадження людиною вражень і знань про навколишній світ і тим самим створює умови для її навчання і психічного розвитку.

Емоції та почуття – це переживання людини, які супроводжують її мотивовану поведінку, характеризують наше ставлення до всього, що нас оточує, та до своєї особистості.

Воля – здібність людини свідомо керувати своєю психікою і поведінкою, свідоме саморегуляція суб'єктом своєї діяльності і поведінки, яка забезпечує подолання труднощів при досягненні мети: створені суб'єктом додаткові спонуки до зовнішніх чи внутрішніх дій, які мають недостатню мотивацію. Вольові дії, виконуючи дві взаємопов'язані функції: спонукальну, що забезпечує активність суб'єкта, і гальмівну, яка проявляється у її стримуванні, спостерігаються: в ситуаціях вибору рівних за значущістю мотивів і цілей, які породжують боротьба мотивів, за відсутності у суб'єкта актуальної потреби в дії до зовнішніх і внутрішніх перешкод тощо. За відсутності в суб'єкта актуальної потреби в діяльності вольовий процес полягає в довільному формуванні додаткових спонук.

Психічні властивості особистості

Темперамент та його прояви. Природа і сутність характеру людини. Спрямованість, інтереси, нахили особистості. Здібності та їх розвиток.

СКАРБНИЦЯ МУДРОСТІ

«Секрет генія – це робота, наполегливість і здоровий глузд»

Т. Едісон

«Якщо всі здібності нероздільно з'єднані з душею як суб'єктом і якщо правда не може загинути, то як можна сумніватися в безсмертності душі»

Св. Августин

«Хороші характери, як і хороші твори, не стільки вражають на початку, скільки під кінець»

Ф. Вольтер

«Людина – це велика глибина... Легше порахувати її волосся, ніж почуття та схильності її серця»

Св. Августин

Основні поняття та мислесхеми

АКЦЕНТУАЦІЯ – це крайні варіанти норми як результат підсилення його окремих рис. Акцентуації характеру вирізняються відсутністю одночасного вияву властивих психопатіям тріади ознак: стабільності характеру в часі, тотальності його виявів у всіх ситуаціях, соціальної дезадаптації. Їм властива вразливість особистості стосовно не кожного (як при психопатіях), а лише певних психотравмуючих впливів, адресованих так званому «місцю найменшого опору» певного типу характеру, при збереженні стійкості до інших. Залежно від міри виразності розрізняють явні й приховані (латентні) акцентуації характеру, які можуть переходити одна в одну під впливом різних чинників, серед яких важливими є особливості сімейного виховання,

соціального оточення, професійної діяльності, фізичного здоров'я. У підлітковому віці більшість акцентуацій характеру, як правило, згладжуються, компенсуються. У складних психогенних ситуаціях, що тривалий час впливають на «слабку ланку» характеру, акцентуації характеру можуть не тільки спричинити гострі афективні реакції, неврози, а й формування психопатичного (ненормального) розвитку. Оскільки акцентуації характеру межують з відповідними видами психопатичних розладів, їх типологія базується на детально розробленій у психіатрії класифікації психопатій, відбиваючи і властивості характеру психічно здорової людини.

АКЦЕНТУАЦІЇ ХАРАКТЕРУ (за К. Леонгардом):

1. **Демонстративні особистості.** Цей тип характеризується підвищеною здатністю до витіснення із свідомості неприємних фактів і подій, власних помилок і недоліків, що має прояв у неправдивості фантазії, удаванні. Характерні також авантюристичність, пихатість, «утеча в хворобу», якщо незадоволена потреба у визнанні. Дуже егоїстичні, прагнуть уваги до себе і визнання, часто видають бажане за дійсне, лукаві, пристосовуються, артистичні, обдаровані багатою фантазією, схильні до істерії.

2. **Педантичні особистості.** Цей тип протилежний демонстративному. Характерні ознаки: підвищена ригідність, інертність психічних процесів, нездатність до витіснення травмуючих переживань. Цим людям притаманна акуратність, сумлінність, надійність у справах, але вони здатні дратувати оточуючих надмірним формалізмом та занудством, сумніваються при прийнятті рішення, не здатні до прийняття остаточного рішення.

3. **Стійкий (ригідний) тип** характеризується надмірною стійкістю афекту зі схильністю до формування паранояльних і надцінних ідей. Характерні також підвищена підозрілість, образливість, стійкість негативних переживань, прагнення домінувати над іншими, несприйняття чужих думок і, як наслідок, конфліктність. Акуратні, цілеспрямовані, самолюбиві, докладають значних

вольових зусиль задля досягнення намічених цілей, прагнуть до авторитету і влади.

4. **Неврівноважений (збудливий) тип** – це підвищена імпульсивність, послаблений контроль над бажаннями і збудженнями. Дратливість, постійно уникають труднощів, часто гніваються і лютують. На вигляд - похмурі, в розмові обговорюють лише те, що «лежить» на поверхні, відповідають скуто. Схильні до епілепсії, яка має прояв у збудливо-нудотному настрої, в'язкості мислення, конфліктності.

5. **Гіпертимічному типу** притаманна така особливість, як підвищений фон настрою у поєднанні із жадобою діяльності, оптимізмом, підприємливістю і високою активністю. Характерна тенденція – не доводити почате до кінця. Самооцінка трохи завищена, легко прощає свої помилки і недоліки, свою вину, як правило, звалює на інших. У той же час – не злопам'ятні. Не дуже надійні: багато обіцяє, мало робить. Має веселу вдачу, любить зміну місць, спілкування, нові враження. Повно задумок і ідей, притягує до себе людей, навкруги нього «кипить» життя.

6. **Дистимічний тип** – це протилежність гіпертимічному, характеризується зниженням основного фону настрою (інколи до субдепресії), песимізмом, фіксацією на сумних сторонах життя, ідеомоторною (ідея – в життя) загальмованістю. Цим людям притаманні низький рівень контактності, небагатослів'я. Ведуть замкнутий спосіб життя, рідко конфліктують з іншими людьми. Вони серйозні, сумлінні, віддані в дружбі, однак занадто пасивні і мляві. Їх легко впізнати по сором'язливому і безрадісному вигляду, міміка в них мало виразна.

7. **Тривожно-боязливому типу** властиві схильність до страхів, підвищена боязкість і полохливість. Для таких людей характерна також підвищена вразливість, загострене почуття власної неповноцінності, нерішучість, схильність до «самозанурення», постійний сумнів і тривалі розмірковування. Вони часто очікують будь-яких неприємностей навіть у звичайних обставинах,

рівень самооцінювання дещо занижений. Чим яскравіше у тривожній особисто виявлена полохливість, тим імовірніша супроводжуюча її підвищена збуджуваність автономної нервової системи, яка підсилює соматичну реакцію страху через систему інервації серця.

8. **Циклотимічний тип** характеризується зміною гіпертимічних і дистимічних фаз, тобто фази хорошого і поганого настрою змінюють одна одну з різними періодами. Радісні події викликають у таких людей не тільки радісні емоції, але й супроводжуються загальною картиною гіпертемії: жадобою діяльності, підвищеною балакучістю, фонтаном ідей. Печальні події викликають пригніченість, а також сповільненість реакцій і мислення.

9. **Афективно-екзальтований тип** – це тип «тривоги і щастя». Особи цього типу легко переходять у захоплення від радісних подій і у відчай – від сумних. Їм до смаку розваги, життєва насолода, почуття обов'язку і вищі цінності формуються важко. Їм потрібен твердий, але не жорсткий контроль протягом усього життя. Захоплення і пориви можуть ніяк не пов'язуватись із особистими стосунками. Любов до музики, мистецтва, природи, захоплення спортом, переживання релігійного порядку, пошуки світогляду – все це захоплює екзальтовану людину до глибини душі.

10. **Емоційний тип** майже схожий на афективно-екзальтований. Але емоційні особи реагують не так бурхливо, а їхні емоції розвиваються не так швидко. Вони відрізняються особливою чутливістю і глибиною переживань у сфері тонких емоцій духовного життя. Їхня характерна риса - сензитивність (почуття, відчуття), що виявляється у підвищеній чутливості до подій, які з ними трапляються.

АКЦЕНТУАЦІЇ ХАРАКТЕРУ (за А. Лічко):

циклоїдний	чергування фаз гарного і поганого настрою з різним періодом
гіпертимний	постійно піднятий настрій, підвищена психічна активність
лабільний	різка зміна настрою залежно від ситуації
астеноневротичний	швидка стомлюваність, дратівливість, схильність до депресій
сенситивний	підвищена вразливість, боязкість
психастенічний	висока тривожність, помисливість, нерішучість
шизоїдний	замкнутість, інтроверсія, емоційна холодність
епілептоїдний	схильність до злобно-тужливого настрою з агресією, яка накопичується
демонстративний	виражена тенденція до витіснення неприємних для суб'єкта фактів і подій, до облудності, фантазування й удавання
хиткий, нестійкий	схильність легко піддаватися впливу оточення, пошук нових вражень
конформний	надмірна підпорядкованість і залежність від думки інших

ГЕНІАЛЬНІСТЬ – найвищий ступінь обдарованості людини, вияв її творчих сил, що має для життя суспільства історичне значення. Геній створює нову епоху у своїй царині знань. Для генія характерні творча продуктивність, оволодіння культурною спадщиною минулого і водночас рішуче долаання старих норм і традицій. Геніальна особистість своєю творчою діяльністю сприяє прогресивному розвитку суспільства.

ІНТЕЛЕКТ (від лат. *intellektus* – розсудок, розуміння, осягнення) – відносно стійка структура розумових здібностей людини. В низці психологічних концепцій інтелект ототожнюють із системою розумових операцій, із стилем і стратегією вирішення проблем, з ефективністю індивідуального підходу до ситуації, котрий вимагає пізнавальної активності, з когнітивним стилем. Процес цементування окремих пізнавальних процесів у єдиний блок – інтелект людини – відбувається через мислення, бо воно забезпечує здатність людини будувати індивідуальну «картину світу», по-своєму, особистісно відобразити й розуміти навколишню дійсність, суб'єктивно розвивати й реорганізовувати індивідуальний суб'єктивний досвід,

головним чином досвід пізнавальної взаємодії з навколишньою дійсністю.

Інтелектуальна активність особистості – активність особистості в пошуку, постановці й розв’язуванні інтелектуальних задач. Інтелектуальна активність – це не стимульоване ззовні продовження мислення, вона є особистісною властивістю, властивістю цілісної особистості, яка не зводиться ні до загальних розумових здібностей, ні до мотиваційних факторів розумової діяльності.

Рівні інтелектуальної активності, визначені методом «креативного поля» (за Д.Богоявленською):

1. **Стимульно-продуктивний** (пасивний) має місце тоді, коли людина, досить старанно працюючи, залишається в межах заданого або знайденого способу дії. Мова йде про брак внутрішнього джерела її стимуляції – пізнавального інтересу.

2. **Евристичний**. Тут люди вже виявляють певною мірою інтелектуальну активність, не стимульовану зовнішніми факторами, шукаючи нові засоби. Однак евристичний виявити тільки емпіричні закономірності, які дають змогу вирішувати поставлені задачі.

3. **Креативний**. для людей, де емпірична закономірність стає не формальним засобом, а самостійною проблемою. Якісна особливість креативів – самостійна, не стимульована ззовні постановка проблеми.

ЗАДАТКИ – природжені анатомо – фізіологічні особливості мозку, нервової системи, аналізаторів, які спричинюють природні індивідуальні відмінності між людьми і є передумовою їх розвитку. Від задатків до здібностей – таким є шлях розвитку особистості. Задатки багатозначні, вони можуть розвиватися в різних напрямках, перетворюючись на різні здібності.

ЗДІБНОСТІ – синтез індивідуально-типологічних особливостей особистості, що є умовами успішного здійснення певної діяльності. Здібності не зводяться до наявності в індивіда знань, умінь, навичок. Вони проявляються

у швидкості, глибині та міцності оволодіння засобами і прийомами діяльності. Це індивідуально – психологічні особливості людини, котрі відповідають вимогам даної діяльності та є умовою успішного її виконання. Здібності за рівнем діляться на репродуктивні та творчі.

Види здібностей:

Загальні – здібності людини, що тією чи іншою мірою виявляються у всіх видах її діяльності. Такими є здібності до навчання, загальні розумові здібності людини, її здібності до праці.

Спеціальні – здібності, що виразно виявляються в окремих спеціальних галузях діяльності (наприклад, сценічній, музичній, спортивній тощо).

ІНТЕРЕС – форма виявлення пізнавальної потреби, задоволення якої забезпечує спрямованість на усвідомлення цілей діяльності і таким чином сприяє поновленню знань, орієнтує на ознайомлення з новими факторами, більш нове та глибоке відображення дійсності.

КРЕАТИВНІСТЬ – творчий потенціал людини, який виявляється у мисленні, почуттях, спілкуванні, діяльності і характеризує життєствердний процес та його продукти на рівні особистості, групи, нації, соціуму; є відносно незалежним чинником обдарованості, котрий переважно не знаходить відображення у тестах інтелекту й академічних досягненнях; вимірюється за допомогою тестів креативності, що оцінюють творчі можливості особи за показниками рухливості, гнучкості, оригінальності, проблематичності та обґрунтованості ідей.

КЛАСИФІКАЦІЯ ГРУП РИС ХАРАКТЕРУ ЗА Б. ТЕПЛОВИМ:

1. Ставлення до інших людей (принциповість та безпринципність, правдивість, тактовність і грубість, вміння спілкуватися);
2. Ставлення особистості до себе (самолюбство, почуття власної гідності чи невпевненість, приниженість);

3. Ставлення до праці (ентузіазм, серйозність, відповідальність за доручену справу, занепокоєння результатами);

4. Ставлення до речей (акуратність чи недбалість щодо книг, одягу, речей).

НАХИЛ (схильність) – вибіркова спрямованість індивіда на діяльність, яка спонукає до певної дії.

ОБДАРОВАНІСТЬ – високий рівень задатків, схильностей особистості, сплав природженого і набутого індивідом.

Загальні ознаки обдарованості:

- високий рівень активності;
- інтерес до будь-якого виду творчої діяльності, не сприйняття рутинної роботи;
- надмірна допитливість, жадоба до знань та спілкування;
- у процесі спілкування бажають бути вислуханими і належно оціненими;
- рано виявляють самостійність, рішучість, сильну волю;
- мають менш поступливий характер, відстоюють свою думку, часто конфліктують;
- мають високий рівень розвитку пізнавальних здібностей (яскрава творча уява, швидке запам'ятовування, висока концентрація уваги);
- наявність глибоких специфічних інтересів (до літератури, музики, малювання);
- сильна вразливість.

ПОТРЕБИ – це усвідомлення людиною нужди в тому, що є необхідним для підтримки життєдіяльності її організму та розвитку особистості. Потреба – нестача чогось, що порушує наш спокій і рівновагу, спонукає нас до діяльності.

Термін потреба запровадили 1930 року до академічної психології Едуард Клепарде й Курт Левін. Левін розробив концепцію потреби як своєрідного бажання, яке вивільняє енергію, спрямовану на певний об'єкт. Він також провів

поділ на біологічні – «правдиві» потреби й quasi-потреби. Генрі А. Маррей, який перебував під впливом Левіна й Фройда, розглядав потреби, як найважливіший фактор особистості. Згідно з його вченням, потреба має свої центри в певних ділянках мозку, які відповідають за сприйняття, мислення, бажання й дії. Таким чином він вказав на відмінність між потребою й потягом. Потреба – це спрямовуючий фактор, тоді як потяг – фактор, що спонукає до дії.

ПСИХІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ – сталі душевні якості індивіда, що утворюються в процесі його тривалої відображувальної діяльності, виховання та самовиховання; це ті риси, які, визначаючи спрямованість особистості, її здібності та характер, входять до основної характеристики особистості і складають її психологічне обличчя. На ґрунті кожного психічного процесу може розвинутися відповідна психічна властивість. Психічні процеси можуть у процесі життя породити такі психічні властивості, як чутливість, сприйнятливність, пам'ятливість, уважність, емоційність.

ПСИХІЧНІ УТВОРЕННЯ – психічні явища, що формуються в процесі набуття людиною життєвого і професійного досвіду, в зміст яких входить особливе поєднання знань, вмінь та навиків.

Знання	чуттєвий досвід (у вигляді образів), отриманий з моменту народження, який поступово трансформується у систему уявлень і понять. Знання дають достовірні відомості про предмет, об'єкт, забезпечують творчий, свідомий рівень діяльності, успішне її виконання. Розрізняють <i>емпіричні</i> й <i>теоретичні</i> знання, у них різний ступінь узагальнення конкретних фактів.
Навичка	психічне новоутворення, завдяки якому індивід спроможний займатися певним видом діяльності раціонально, творчо, майстерно, кваліфіковано. Розрізняють прості, <i>елементарні</i> навички та складні, <i>майстерні</i> . Елементарні навички є наслідком простого наслідування або багаторазового вправлення шляхом спроб і помилок. Майстерні ж навички формуються в процесі творчої діяльності, на основі систем знань і наявних елементарних навичок.
Уміння	вироблена на основі знань і навичок система психічних і практичних дій, які забезпечують успішне виконання певного виду діяльності на

	елементарному або майстерному рівнях. Уміння є показником інтелектуального рівня, гнучкості та кмітливості, здатності творчо застосовувати наявні знання та навички, засвоювати та набувати нові.
Звичка	потреба виконувати ту чи іншу дію, схильність людини до відносно стандартних дій. З фізіологічної точки зору звичка – це певний динамічний стереотип, який не вимагає від нас особливих зусиль.

СПРЯМОВАНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ – сукупність стійких мотивів, які орієнтують діяльність особистості і які не залежать від наявних ситуацій. Спрямованість особистості характеризується інтересами, в яких відображається світогляд людини, потребами та мотивами, ціннісними орієнтаціями, рівнем домагань, перспективами та цілями особистості.

Мотив (від лат. moveo – рухаю) сильні цілі, які спонукають особистість до певної поведінки чи діяльності.

Мотивація – комплекс факторів, що спрямовують, підсилюють і стимулюють спрямовану дію, поведінку.

Виділяють **первинні мотиви**, що їх ще називають біологічними, вісцерогенними, органічними, інстинктивними, вродженими або ж **ненабутими мотиваційними змінними**. Ці мотиви класифікуються відповідно до фізіологічних критеріїв, причому їх спільна риса полягає в тому, що вони визначаються органічними факторами або процесами, які проходять поза центральною нервовою системою. Це мотиви голоду, спраги, статевого потягу, годування грудьми, підтримування відповідної температури, уникання болю, виділення, дихання, відпочинку й сну, активності, безпеки, агресії. На думку багатьох психологів кількість первинних мотивів коливається між 10 і 15.

Чисельність **вторинних мотивів** значно більша. Їх ще називають психогенними або **набутими мотиваційними змінними**. Одна з найдавніших теорій вторинної мотивації – це теорія гедонізму (античний філософ Епікур, меркантиліст Єремія Бентам (18 ст.)). Цю теорію також використав у своєму принципі приємності З.Фройд. Певне відображення цієї теорії можна знайти також і в біхевіористському напрямку, де підкреслюється принцип посилення через винагородження. Можна стверджувати, що як психоаналіз, так і

біхевіоризм однаково акцентують на зовнішній мотивації, яка виступає у ролі потреби й стимулу.

ТАЛАНТ – (від гр. talanton. – першопочатково вага, міра, пізніше у переносному значенні – рівень здібностей) – природний хист, високий рівень обдарованості людини до певного виду діяльності. Про наявність таланту можна судити за результатами діяльності людини, котрі повинні відрізнятися принциповою новизною, оригінальністю підходу. Талант людини, керуючись вираженою потребою в творчості, завжди відображає визначені суспільні запити. Тому велику роль у розвитку таланту людини відіграє світогляд, її суспільна позиція.

ТЕМПЕРАМЕНТ – (від лат. temperamentum – належне співвідношення частин) – це вроджені форми поведінки, які проявляються в динаміці, тонусі та зрівноваженості наших реакцій на життєві впливи.

ОСОБЛИВОСТІ ТИПІВ ТЕМПЕРАМЕНТУ

Тип темпераменту	Сила збудження	Зрівноваженість процесів збудження та гальмування	Рухливість процесів збудження та гальмування	Тип нервової діяльності (за І.П.Павловим)
Сангвінічний	Сильний	Зрівноважений	Рухливий	I (жвавий)
Холеричний	Сильний	Незрівноважений	Рухливий	II (нестійкий)
Флегматичний	Сильний	Зрівноважений	Малорухливий	III (спокійний)
Меланхолічний	Слабкий	Незрівноважений	Малорухливий	IV (слабкий)

ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТИПІВ ТЕМПЕРАМЕНТУ:

САНГВІНІЧНИЙ тип темпераменту характеризується високою лабільністю. Сангвініки можуть легко збуджуватися, а також легко гальмувати свої бажання. Діяльність сангвініка характеризується продуктивністю, коли йому цікаво, коли він знаходить щось нове для себе. Якщо стає нецікаво, він починає нудьгувати і полишає розпочату справу, не доводячи її до кінця.

Сангвінік дуже рухливий, легко пристосовується до нових умов життя, швидко знаходить контакт у стосунках з людьми, вирізняється товариськістю, вільно та розкуто відчуває себе в новому оточенні. За спрямованістю він яскравий екстраверт.

Сангвініки повинні шукати собі живу справу, в якій розумова діяльність пов'язувалась би з помірним фізичним навантаженням. Їм повністю відповідають заняття, пов'язані зі спілкуванням і взаємодією з іншими людьми. Сангвінічний тип темпераменту вважається найбільш оптимальним для управлінців. Діяльність торговельна і комерційна також чудово підходить даному типові.

Для **ХОЛЕРИЧНОГО** темпераменту характерна циклічність у діяльності та поведінці. Холерик може цілком віддатися справі, завзято працюючи, енергійно переборюючи труднощі на шляху досягнення мети, і раптом усе лишити. Непостійність його настрою та циклічність поведінки пояснюються неврівноваженістю вищої нервової діяльності та виявляються в переважанні збудження над гальмуванням. Це яскраво простежується під час виникнення складних обставин, коли люди цього типу не можуть знайти правильного рішення, та під час сильного емоційного збудження.

Холерик характеризується підвищеною збудливістю та емоційною реактивністю. Він буває нетерплячим, запальним та різким у стосунках, прямо-лінійним. Його вольові дії дуже поривчасті, якщо йому цікаво, він здатний до високої концентрації уваги, але виявляє недостатню здатність до переключення уваги. За спрямованістю холерик екстраверт, любить бути в центрі уваги, але в спілкуванні незлагідний, непоступливий. Має організаторські здібності. У нього жива міміка, виразна жестикуляція, часто швидкий темп мовлення.

Холерикам рекомендується діяльність, що дозволяє встановити нормальний порядок праці і відпочинку, роботу помірно-дійову, тому що втомлюючі фізичні і розумові справи несприятливі для представників цього типу темпераменту.

ФЛЕГМАТИК – спокійний, завжди врівноважений, наполегливий і завзятий трудівник життя. Його реакції оптимально пристосовані до сили умовних подразників, а тому флегматики адекватно реагують на впливи зовнішнього середовища: якщо слабкі подразники, то й реакція слабка, якщо сильні – то сильна. Але властива їм інертність не дає змоги швидко реагувати на швидкі зміни середовища.

У своїй поведінці, рухах, розмові вони повільні та спокійні. Міміка дуже бідна, голос тихий та невиразний. Флегматики точно дотримуються виробленого розпорядку життя, і тому ніщо не може відвернути їх від основної праці. Вони працюють зосереджено, наполегливо, вирізняються посидючістю, стійкістю уваги. Але переключення уваги в них дещо уповільнене. За спрямованістю флегматик інтроверт, тому важко сходиться з людьми, не має потреби в нових знайомствах. Разом з тим йому властиві товариськість, рівне ставлення до інших людей, він рідко “виходить із себе”, не схильний до афектів. Флегматику необхідний постійний рух, фізична діяльна праця, яскраві враження, які здатні схвилювати і тіло, і дух.

МЕЛАНХОЛІЧНОМУ типу темпераменту властива слабкість як збудливого, так і гальмівного процесів. У них особливо послаблене внутрішнє гальмування, звідси – низька комплексна реактивність, легке відволікання уваги, нетривале зосередження на об’єктах діяльності. За спрямованістю меланхолік інтроверт, тому він важко переживає зміну життєвого оточення, потрапляючи в нові умови життя, дуже розгублюється. Він буває надмірно сором’язливим, замкненим, боязким та нерішучим. Не любить нових знайомств і галасливих компаній. Меланхолік дуже вразлива людина, схильна до астеничних емоцій. Почуття його вирізняються повільністю перебігу, стійкістю та слабкою експресивністю. Це люди з чутливою натурою. Меланхоліку потрібне спокійне, звичайне оточення, де він може успішно працювати і впоратися з будь-якими завданнями. Йому потрібне свіже повітря, сонячне світло, розумові, фізичні вправи, хороші взаємини зі співробітниками.

Описані типи темпераменту у чистому вигляді рідко трапляються в житті. У більшості людей поєднуються риси різних темпераментів, тому важко віднести ту чи іншу людину до певного типу темпераменту. У тих випадках, коли в людини виявляються риси різних темпераментів, слід говорити про змішаний тип темпераменту.

ХАРАКТЕР – (від гр. character – ознака, риса, особливість) – неповторне стійке поєднання психічних властивостей і сукупність відносно сталих набутих рис і якостей людини, що виявляються в її поведінці, у ставленні до суспільства, до праці, колективу, до самої себе. Термін грецького походження, у наукове та побутове використання його вперше ввів давньогрецький вчений, філософ і друг Арістотеля Теофраст (IV-III ст. до н. е.).

ТИПИ НЕРВОВОЇ СИСТЕМИ (ЗА І. ПАВЛОВИМ):

- сильний, врівноважений, рухливий тип – **сангвінік**;
- сильний, врівноважений, інертний тип – **флегматик**;
- сильний, нерівноважений тип – **холерик**;
- слабкий тип – **меланхолік**.

ФАКТОРИ-ПРОГРАМИ РОЗВИТКУ ЗДІБНОЇ ОСОБИСТОСТІ (за Ю. Фомінім):

- Спадковість;
- Вплив навколишнього середовища;
- Екстрасенсорні (гіпнотичні) впливи;
- Власні вольові зусилля.

ШКАЛА ТЕМПЕРАМЕНТУ (за В. Шелдоном):

1. Вісцеротонія	2. Соматотонія	3. Церебротонія
1	2	3
1. Розслабленість у поставі й рухах	1. Впевненість у поставі й рухах	1. Стриманість манер і рухів, скутість у поставі

2. Любов до комфорту	2. Любов до фізичних навантажень і пригод	2. Надмірна фізіологічна реактивність
3. Уповільнення реакції	3. Енергійність	3. Підвищена швидкість реакції
4. Любов до їжі	4. Потреба в рухах і задоволення від них	4. Схильність до інтимності
5. Соціалізація харчової потреби	5. Прагнення до панування, потреба влади	5. Надмірне розумове напруження, підвищений рівень уваги, тривожність
6. Задоволення від процесу травлення	6. Схильність до ризику	6. Скритність почуттів, емоційна стриманість
7. Любов до ввічливого обходження	7. Рішучі манери	7. Неспокійні рухи очей і обличчя
8. Соціофілія (схильність до громадського життя)	8. Хоробрість у бою	8. Соціофобія (страх перед соціальними контактами)
9. Привітність із усіма	9. Агресивність у змаганні	9. Утруднення у встановленні соціальних контактів
10. Бажання похвали і схвалення	10. Психологічна нечутливість, емоційна черствість	10. Труднощі у набутті нових звичок, слабкий автоматизм
11. Орієнтація на інших	11. Клаустрофобія (боязнь закритого простору)	11. Агорафобія (страх відкритого простору)
12. Стабільність емоційних виявів	12. Відсутність жалості і такту	12. Невміння передбачати ставлення до себе інших людей
13. Терпимість	13. Гучний голос	13. Тихий голос, острах викликати шум
14. Безтурботна задоволеність	14. Спартанська байдужність до болю	14. Надмірна чутливість до болю
15. Глибокий сон	15. Загальна галасливість	15. Недостатній сон, хронічна втома
16. Безхарактерність	16. Зовнішній вигляд відповідає більш літньому віку	16. Юнацька жвавість манер і зовнішнього вигляду
17. Легкість у спілкуванні і вираженні почуттів; вісцеротонічна	17. Екстраверсія у вчинках, але скритність у почуттях і емоціях,	17. Церебротонічна інтроверсія

екстраверсія	соматотонічна екстраверсія	
18. Товариськість і м'якість у стані сп'яніння	18. Агресивність і наполегливість у стані сп'яніння	18. Стійкість до дії алкоголю й інших депресантів
19. Потреба в людях у важку хвилину	19. Потяг до дії у важку хвилину	19. Потяг до усамітнення у важку хвилину
20. Орієнтація на дитинство і сімейні взаємини	20. Орієнтація на юнацькі цілі і заняття	20. Орієнтація на пізні періоди життя

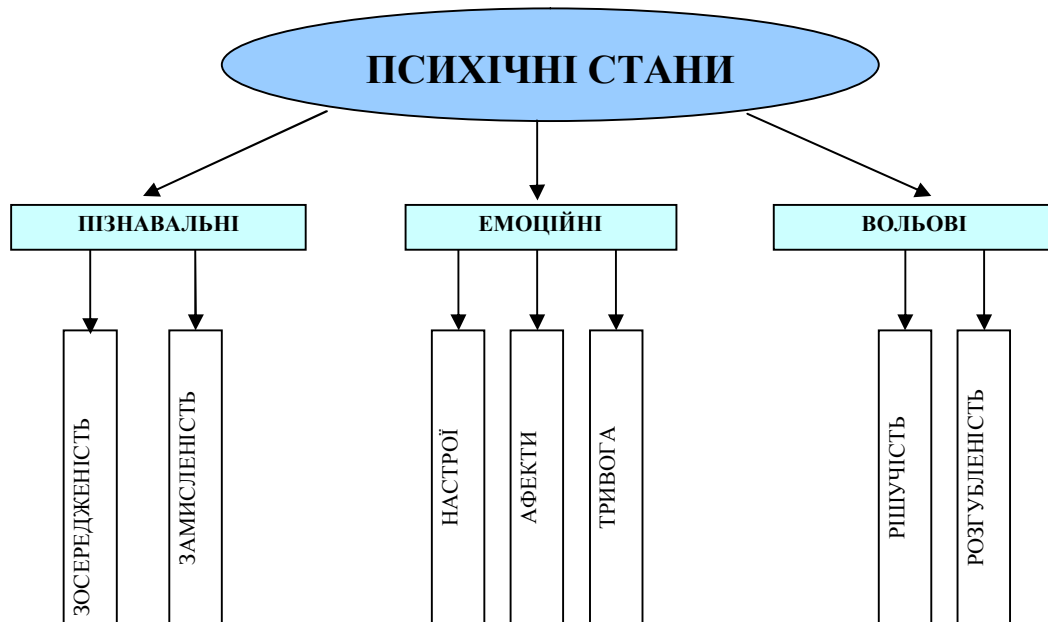
ЯКОСТІ ТИПІВ ТЕМПЕРАМЕНТУ:

1. Лабільність – швидкість виникнення та протікання збудження і гальмування;
2. Сензетивність – визначається тим, яка сила впливу необхідна, щоб викликати в людини реакцію;
3. Реактивність – сила емоційної реакції на зовнішні та внутрішні подразники;
4. Активність – характеризується тим, наскільки людина активна під час подолання перешкод;
5. Темп реакцій – швидкість протікання психічних процесів та реакцій;
6. Пластичність – гнучкість, легкість пристосування до нових умов;
7. Ригідність – інертність, нечутливість до зміни умов;
8. Екстраверсія – спрямованість особистості на довкілля, на оточуючих людей, предмети, події;
9. Інтроверсія – фіксація особистості на собі, на своїх переконаннях та думках, схильність до самоаналізу, замкненість;
10. Емоційна збудливість – характеризується тим, якої сили потрібен вплив, щоб викликати емоційну реакцію.

ПСИХІЧНІ СТАНИ ОСОБИ

Характеристика психічних станів людини. Форми вияву афективної сфери особистості. Види станів. Стрес та адаптація людини в соціумі.

Основні поняття та мислесхеми

АГРЕСИВНІСТЬ – відносно стійкий емоційний стан особистості, що передбачає готовність до агресивної поведінки і проявляється в гніві, злості, діях проти інших людей, якщо ті заважають задоволенню потреб або досягненню мети.

АСТЕНІЧНІ СТАНИ – стани, що погіршують життєдіяльність людини.

АФЕКТ (від лат. *affektus* – хвилювання, пристрасть) – короткочасне бурхливе переживання людини (гнів, лють, жах, відчай, раптова радість), під час якого знижується ступінь самовладання: дії та вчинки здійснюються за особливою емоційною логікою, а не за логікою розуму. Перебіг афекту супроводжується напруженою мімікою та жестикуляцією. В стані афекту послаблюється робота кори головного мозку, підвищується роль підкірки.

ГНІВ – відчуття незадоволеності якоюсь подією або явищем, вираження різкого негативного ставлення до нього.

ДЕПРЕСІЯ – (від лат. depressio - пригнічення, придушення) – стан душевного розладу, пригніченості, песимізму, занепаду духовних сил. Характеризується негативним емоційним фоном, зміною мотиваційної сфери, когнітивних (пов'язаних з пізнанням) уявлень і загальною пасивністю поведінки. суб'єктивно людина в стані депресії відчуває насамперед важкі, неприємні емоції та переживання – туга, відчай. Потяги, мотиви, волюва активність різко занижені. В стані депресії мають місце думки про особисту відповідальність за різноманітні неприємні, важкі події, які відбуваються в житті людини чи близьких їй людей. Почуття вини за події минулого і відчуття безпомічності перед обличчям життєвих труднощів поєднуються з безперспективністю. Для поведінки в стані депресії характерна повільність, безініціативність, швидка втомлюваність. У важких, довготривалих станах депресії можливі спроби самогубства.

НАСТРІЙ – це в значній мірі виражений емоційний стан людини, який існує впродовж тривалого часу і визначає її загальний тонус. Настрій є емоційною реакцією не на безпосередні наслідки певних подій, а на їхнє значення для людини в контексті її загальних життєвих планів, інтересів та очікувань.

НЕВРОЗ – стан, викликаний неможливістю вирішити проблему позитивно й раціонально, який супроводжується виникненням болісних і обтяжливих невдач, незадоволених потреб, неможливістю досягнення життєвих цілей, втратою сенсу життя.

ПЕРЕЖИВАННЯ – будь-який емоційно-забарвлений стан і явище реальної дійсності, які особистість перепускає через свою свідомість і які стають для неї подіями власного життя.

ПРИСТРАСТЬ – сильне, глибоке й тривале почуття, яке ніби поглинає особистість.

ПСИХІЧНИЙ СТАН – цілісна характеристика психіки людини, яка фіксує момент сталості і своєрідності в динаміці психічних явищ; це форма реагування, яка виражає ставлення людини до явищ власної психіки, що розкриваються в процесі взаємодії з навколишнім середовищем у певний момент часу за певних умов.

Види психічних станів виділяють у залежності від таких параметрів:

- впливу на особистість (стенічні й астенічні);
- переважних форм психіки (пізнавальні, емоційні, вольові);
- глибини сприйняття (глибокі, поверхневі);
- часу протікання (короткочасні, тривалі та ін.)

ПСИХОГЕНІЇ – розлади психіки, що виникають в результаті психічних травм. Травмуючий вплив може бути одноразовим, одномоментним, а може приймати характер відносно слабкого, але тривалого негативного впливу. Види психогеній: ятрогенія (надумана, нав'язана хвороба), іпохондрія (страх перед хворобою).

САМОРЕГУЛЯЦІЯ – усвідомлення людиною своїх дій, почуттів, думок, мотивів поведінки, інтересів, свого становища. Самосвідомість передбачає виділення людиною самої себе, свого «Я» від усього, що її оточує. Виникнення самосвідомості пов'язане з певним рівнем розвитку свідомості і є необхідною умовою становлення особистості. Завдяки самосвідомості людина набуває здатності до самоконтролю, має можливість самостійно спрямувати та контролювати свої вчинки і виховувати себе.

СТЕНІЧНІ СТАНИ – стани, що активізують життєдіяльність людини, посилюють її енергію, спонукають до діяльності.

СТРАХ – одна з первинних, гострих емоцій, що характеризується обширними тілесними змінами, і поведінкою втечі чи характером ховання. Страх є емоційною відповіддю на наступаючу небезпеку. Більшість страхів пов'язані з болем (напр.: страх висоти пояснюють страхом болю при падінні). Теоретики досліджень поведінки, такі як Джон Ватсон і Пол Екман, стверджують, що страх є однією з декількох основних емоцій (напр.: радість і гнів). Страх є механізмом виживання, і зазвичай трапляється у відповідь на конкретний негативний стимул. Серйозний страх є відповіддю на деяку грізну небезпеку що насувається, тоді як дріб'язковий повстає при зіткненні з незначною небезпекою. Страх може визначатися різними термінами залежно від ступеню. Особистий страх значно різниться в рівнях від м'якої обережності до крайньої фобії і параної. Страх має відношення до багатьох емоційних станів включаючи хвилювання, стурбованість, параною, жах, паніку (суспільну та особисту) і комплекс переслідування. Страхі можуть бути фактором всередині ширшої суспільної мережі, де особисті страхи синергійно формують масову істерику.

СТРЕС (від англ. stress – тиск, напруження) – індивідуальна реакція організму людини на екстремальну ситуацію, яка вимагає певної перебудови функцій організму, його адаптації.

ФАЗИ СТРЕСУ:

1. *Тривожність* – стан підвищеного психологічного дискомфорту, переживання з приводу подій, які мають відбутися, стан невпевненості у своїх силах і можливостях, самонавіювання негативній думок. Людина сприймає щось незвичне, не може собі його пояснити і це викликає в неї певне занепокоєння. А організм одразу готується до захисту (саме тут і виявляються фізіологічні симптоми стресу).

2. *Адаптація* – це період пристосування до нової ситуації, небезпеки, яка виникла. У цей час настає так звана рівновага протидії захисних сил нервової системи і впливів зовнішнього середовища (чинника стресу). Як стверджує

канадський фізіолог, директор Інституту експериментальної медицини та хірургії в Монреалі Г. Сельє, ця фаза називається «еустрес» (від гр. «еу» – гарний). Оскільки стрес випадає на долю однієї системи, інша в цей час відпочиває. Сельє звертає увагу на те, що в повсякденному житті термін «стрес» чомусь обов'язково пов'язують лише з несприятливою для організму реакцією. Насправді ж діяльність, зумовлена стресом, може бути і приємною, і неприємною. Г. Сельє наголошує: «Повна свобода від стресу – це смерть». Стрес спонукає нас до нових висот.

3. *Виснаження* – це і є третя фаза стресу. Саме під час виснаження позитивний стрес переходить у негативний, або, за Г.Сельє, «ди-стрес». Відповідно до експериментальних досліджень, вчений визначив такі стадії стресу: тривалий страх – виснаження нервової системи – смерть.

ФРУСТРАЦІЯ (від лат. frustratio – обман, розлад, крах планів) – психологічний стан людини, який викликається суб'єктивно неподоланими труднощами, що виникають на шляху до досягнення мети чи до вирішення завдань; переживання невдачі, почуття розчарування, крах надій. Це завжди болісне переживання невдачі або протиріччя, яке не піддається вирішенню. Вона супроводжується гамою негативних емоцій: гнівом, роздратуванням, почуттям провини. Фрустрації найчастіше піддаються емоційні натури, люди з підвищеною збудливістю, незагартовані, погано підготовлені до незгод, труднощів, з недостатньо розвинутими вольовими рисами характеру.

Змістовий модуль 2

Розвиток і становлення соціально зрілої особистості. Міжособистісні стосунки. Спілкування

Етика взаємостосунків, розвиток міжособистісних стосунків, етикет. Спілкування: види, рівні, засоби, сторони та функції. Психологічні механізми взаєморозуміння в спілкуванні. Невербальна комунікація та її види. Комунікація, перцепція та інтерація у просторі міжособистісної взаємодії. Поняття про психологічну сумісність.

СКАРБНИЦЯ МУДРОСТІ

«Заговори, щоб я тебе побачив»

Сократ

«Ви можете не говорити того, що ви думаєте, але це не означає, що ви повинні говорити про те, чого ви не думаєте: в першому випадку – це мудрість, в другому – лицемірство»

В. Лібкнехт

«Парадокс спілкування: щоб розкрити свою індивідуальність, людині потрібно вступити в спілкування з іншими людьми. Але саме для того, щоб вступити в спілкування з іншими людьми, свою індивідуальність потрібно обмежити»

П. Таранов

«Я вважаю, що єдиний бар'єр, який заважає спілкуванню між людьми, це наша природна тенденція судити, оцінювати, схвалювати або не схвалювати твердження іншої людини чи групи»

К. Роджерс

«Сказати – не означає почути. Почути – не означає зрозуміти. Зрозуміти – не означає погодитись. Погодитись – не означає застосувати. Застосувати – не означає втримати»

К. Лоренц

«Хто не вміє говорити, кар'єри не зробить»

Б. Наполеон

«Жаль, що не існує навчального закладу, де навчали б слухати. Хорошому керівнику потрібно вміти слухати не менше, ніж говорити»

Л. Якокка

Основні поняття та мислесхеми до теми

АТРАКЦІЯ (від лат. *attrahete* – приваблювати, притягувати) – поняття, яке означає процес виникнення при сприйнятті людини людиною взаємного притягування (тяготіння) людей один до одного, механізм формування дружніх почуттів, симпатій, любові. Формування прив’язаності виникає в суб’єкта як результат його специфічного відношення, оцінка якого породжує різноманітну гаму почуттів (від неприязні до симпатії і навіть кохання) і проявляється у вигляді особливої соціальної установки на іншу людину.

Основа ставлення співрозмовника до нас закладається в перші 15 секунд розмови з ним. Щоб успішно пройти через «мінне поле» перших 15 секунд, необхідно використати правило трьох плюсів. Спеціалістами помічено: щоб з самого початку знайомства чи бесіди прихилити до себе співрозмовника, потрібно дати йому, як мінімум, три психологічних плюси (те ж саме стосується і закінчення бесіди).

Існує, звичайно, багато можливих «плюсів», але найбільш універсальними з них вважають *комплімент, посмішку, ім’я співрозмовника та підняття його значимості*.

БАР’ЄРИ В ЗАЄМОРОЗУМІННЯ У СПІЛКУВАННІ:

1. *Естетичний* – виникає на основі перших вражень про людину, насамперед з її зовнішнього вигляду, манери поведінки, стилю одягу.

2. *Інтелектуальний* – нерівномірність розвитку проявів інтелекту у різних людей (в одних людей розвинений теоретичний інтелект, в інших – практичний, в одних виражена здатність до цілісного художнього пізнання світу, в інших – до логічного осмислення і наукового відтворення).

3. *Мотиваційний* – виникає при незацікавленості співбесідника думками партнера, відсутності мотиву, який спонукав би до розуміння.

4. *Емоційний* – виникає на основі антипатії при відсутності емоційного комфорту у взаєминах між людьми.

БАР'ЄР ПСИХОЛОГІЧНИЙ – внутрішня перешкода, яка заважає людині думати і правильно поводити себе серед інших людей. Часто виникає у сфері ділових і особистих взаєностосунків і перешкоджає встановленню відкритих і довірливих взаємин між людьми.

ВИДИ СПІЛКУВАННЯ:

- *Міжособистісне* спілкування передбачає спілкування окремих людей;
- *Особистісно-групове* – спілкування окремої особистості з групою людей; міжгрупове – спілкування груп людей.
- *Безпосереднє* спілкування – коли суб'єкти спілкуються віч-на-віч;
- *Опосередковане* – особи використовують певні допоміжні об'єкти - телефон, Інтернет, листи або інших людей.
- *Короткочасне* спілкування, коли один акт спілкування триває не більше двох годин;
- *Довготривале* – тривалість одного акту спілкування складає більше двох годин.
- *Завершене* спілкування характеризується тим, що всі суб'єкти спілкування досягнули поставленої мети;
- *Незавершене* – відзначається тим, що хоча б один суб'єкт чи всі не досягли поставленої перед спілкуванням мети.

ДИСТАНЦІЇ У СПІЛКУВАННІ:

- *інтимна* дистанція (до 0,5 м) використовується за довірливих стосунків, на прийомі у лікарів, при пошитті одягу, у спорті, танці;
- *міжособистісна* дистанція (0,5 – 1,2 м) – у бесідах з друзями, сусідами, родичами;
- *соціальна* дистанція (1,2 – 3,7 м) для неформальних соціальних та ділових стосунків;
- *публічна* дистанція (3 – 7 м і більше) використовується при публічних виступах перед великою аудиторією слухачів.

ЕМОЦІЙНИЙ БАР'ЄР У СПІЛКУВАННІ – виникає тоді, коли у взаєминах між людьми відсутній емоційний комфорт – стан максимальної емоційної зручності у природньому і соціальному середовищі. Емоційні бар'єри виникають на основі антипатії – почутті неприязні, відрази.

ЕМПАТІЯ (від англ. – співчуваю, вміння поставити себе на місце іншого) – 1) розуміння відношень, почуттів, психічних станів іншої особи, емоційна чуйність, пристрасне проникнення її проблемами та інтересами; 2) співпереживання, співчуття як спроба індивіда поставити себе на місце іншого, переймання проблемами іншої людини як своїми власними, що спонукає здебільшого до надання допомоги; 3) позараціональне пізнання особистістю внутрішнього світу інших осіб – впочування – як загальнолюдська здатність емоційно відгукуватися на переживання і страждання оточуючих, що має соціокультурне походження і залежить від рівня соціального і духовного розвитку особистості (за А.Фурманом).

Емоційна природа емпатії виявляється в тому, що ситуація іншої людини не стільки «продумується», скільки «відчувається». Емпатія сприяє збалансованості міжособистісних стосунків. Прояв емпатії в спілкуванні свідчить про загальну установку не стільки на розуміння формального боку спілкування, скільки на входження в його прихований зміст, психічний стан іншої людини, що відображається насамперед невербальними засобами – інтонацією, жестами, позами.

Емпатійні тенденції є в кожній людині, але їхній розвиток залежить значною мірою від умов виховання та соціального оточення. Формуючи образ свого «Я», дитина нерідко адресує вчинки собі, так, як це робили щодо неї дорослі. Вона програє соціальні ролі інших, переносючи власне «Я» в об'єкти своєї уваги. Така децентрація «Я» дедалі частіше здійснюється у внутрішньому плані. Репертуар ролей кожної людини тим ширший, чим багатший її соціальний та емоційний досвід. Емпатійність особистості визначає не тільки її орієнтацію в соціальному середовищі, а й значущість засобів впливу на людей.

ЕМПАТІЙНЕ СПІЛКУВАННЯ – безоцінковий зворотний зв'язок, мета якого – підтримати, дати зрозуміти, що проблема, котра хвилює співбесідника, і слухачем сприймається як важлива.

ЕСТЕТИЧНИЙ БАР'ЄР У СПІЛКУВАННІ – виникає на основі перших вражень про людину, насамперед з її зовнішнього вигляду, манери поведінки, стилю одягу.

ЕФЕКТ ГРУПОВОЇ ПОЛЯРИЗАЦІЇ – явище психологічного поділу групи людей на дві підгрупи, кожна з яких дотримується полярно протилежної думки про питання, що обговорюється.

ІДЕНТИФІКАЦІЯ (від лат. *identicus* – тотожний і *facio* – роблю) – 1) прийом наукового пізнання, при якому встановлюються тотожність, подібність об'єктів завдяки спільності певних рис, ознак; 2) уподібнення себе (здебільшого неусвідомлене) комусь значимому іншому як знаку чи еталону (поведінки, спілкування, учинків) на основі реального або уявного емоційного зв'язку з ним та проникнення в його особистісно-сміслову поле життєдіяльності; 3) механізм психологічного захисту, дія котрого полягає або в несвідомому уподібненні об'єкту, що викликає страх, або в приписанні (проекції) іншій людині своїх властивостей, мотивів, думок, почуттів. У соціальній психології широко застосовується при вивченні малих груп, класифікацій лідерів, типології особистості. Ідентифікація тісно пов'язана з моделюванням як методом сучасного наукового пізнання.

Рівні ідентифікації:

▪ ***Імітація.*** Сутність імітації полягає в безпосередньому відбитті у діях і вчинках стосунків між людьми. Головний засіб засвоєння соціального досвіду дитиною – це імітація, яка має неусвідомлений характер, але завдяки їй дитина відображає певні соціальні дії й просувається в пізнанні інших людей. У дошкільному віці імітація ускладнюється перетворенням засвоюваного змісту.

У шкільному віці вона стає більш свідомою, але неусвідомлювані її елементи зберігаються протягом тривалого часу.

▪ **Оцінювання.** Зміст цього рівня полягає у з'ясуванні соціально прийнятних форм поведінки та оцінювання інших людей. Передумовою становлення цього рівня виступає перехід від імітації зовнішніх виявів поведінки дорослих до уявлення про їхні внутрішні особливості, які пізнаються опосередковано. Формування еталонів та стереотипів поведінки забезпечує взаємодію, уніфікує і полегшує спілкування та взаємне пізнання.

▪ **Розуміння.** Потреба в інтерпретації поведінки виступає на передній план, коли ми контактуємо з незнайомими людьми, стикаємося з новими формами поведінки, незвичними вчинками добре знайомих нам людей. Виникає потреба в переструктуруванні проблемної ситуації, яка не має аналогів однозначного тлумачення. Тому неусвідомлюваний нами в іншій діяльності механізм інтерпретації починає виступати як розумове завдання, що виходить за межі оцінювання. І тоді для адекватної інтерпретації поведінки інших людей потрібний перехід від оцінювання до суто розуміння.

ІМІДЖ ДІЛОВОЇ ЛЮДИНИ – це зовнішній вигляд, вміння триматись з людьми в діловій і неформальній обстановці, оформлення кабінету, службових паперів, діловий стиль роботи, рівень організованості, від чого значною мірою залежить успіх в бізнесі.

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ БАР'ЄР У СПІЛКУВАННІ – у кожної людини різні прояви інтелекту розвиваються нерівномірно. В одних людей розвинений інтелект теоретичний, в інших – практичний, в перших – виражена здатність до цілісного художнього пізнання світу, в інших – до логічного осмислення і суворого наукового відтворення. Це спричинює виникнення даного феномену.

ІНТЕРАКЦІЯ – 1) когнітивна взаємодія людей, в якій у кожного актуалізується образ, з яким особа взаємодіє; 2) побудова спільної стратегії

взаємодії. Є кілька типів взаємодії: кооперація – до згоди; конкуренція – часто до конфлікту.

КОМПЛІМЕНТ (ЯК ЕЛЕМЕНТ АТРАКЦІЇ)

Існують такі *типи компліментів*:

- 1. Опосередкований комплімент.** Ми хвалимо не саму людину, а те, що їй дороге, цінне: бізнесмену – офіс, машину, батькам – їх дітей.
- 2. Комплімент «мінус-плюс».** Ми даємо співрозмовнику спочатку маленький «мінус», а потім – величезний «плюс». Наприклад: «Я не можу сказати, що Ви хороший працівник... Ви висококласний фахівець!»
- 3. Порівняння з кимось найдорожчим.**
- 4. Комплімент-критика.** За формою робиться комплімент, а за змістом – критика.

КОМУНІКАБЕЛЬНІСТЬ – (від лат. *communico* – з'єдную, повідомляю) – здатність встановлювати контакти. Ця риса цінувалась завжди дуже високо, а останнім часом її роль підвищилась щонайменше з двох причин. По-перше, в умовах ринкових відносин вміння встановлювати контакти визначає успіх при реалізації продукції, отриманні нових замовлень, а значить і успішну роботу організації. По-друге, вміння правильно спілкуватися і давати чіткі накази є невід'ємним елементом успішної управлінської діяльності. Комунікабельність або вміння спілкуватись пов'язані з адекватним розумінням і реалізацією в практичній діяльності трьох основних функцій спілкування: інформаційно-комунікативної (обмін інформацією), афектно-комунікативної (передача емоційного ставлення), регулятивно-комунікативної (зміна поведінки під час спілкування). Комунікабельність залежить від низки психологічних особливостей індивіда, а саме: природних особливостей людини, спрямованості активності, ділової привабливості, прагнення домінувати чи співпрацювати в процесі ділового спілкування; адаптивних якостей, які дозволяють швидко пристосуватись до ситуацій, що змінюються в процесі спілкування; поведінки в

екстремальних ситуаціях, пов'язаних з особливими формами спілкування (наприклад, конфлікти, погрози і т.д.).

КОМУНІКАТИВНА СТОРОНА СПІЛКУВАННЯ – пов'язана з виявленням специфіки інформаційного процесу між людьми як активними суб'єктами з урахуванням відносин між партнерами, їх установок, цілей, намірів. Це призводить не лише до руху інформації, але й до уточнення, збагачення тих знань, думок, фактів, якими обмінюються люди.

КОМУНІКАТИВНІ ОРІЄНТАЦІЇ У СПІЛКУВАННІ: особистісна і рольова. В особистісному спілкуванні параметри постають один перед одним з боку намірів, мотивів, думок, пристрастей, індивідуальних особливостей, прив'язаностей. Типовий приклад – «розмова для душі». У рольовому спілкуванні ми виступаємо один перед одним як представники деякої соціальної категорії. Прикладом такого спілкування може бути розмова покупця з продавцем, лікаря з пацієнтом, тощо.

КОНТАКТ – встановлення можливості довірливого спілкування, яке характеризується відмовою від захисних соціальних масок, можливий тільки як двобічний процес.

МАГІЧНА СИЛА ПОСМІШКИ (ЯК ЕЛЕМЕНТ АТРАКЦІЇ)

1. Щира, доброзичлива посмішка не може зіпсувати жодне обличчя, а більшість робить їх привабливішими.
2. Чарівна посмішка жінки створює більший ефект, ніж вдалий макіяж.
3. Посмішка нічого не вартує, але багато дає. Вона збагачує тих, хто її отримує, не збіднюючи при цьому тих, хто її дарує. Ніхто не багатий настільки, щоб обійтись без неї, і немає такого бідняка, який би не став від неї багатшим. Вона триває мить, а в пам'яті інколи залишається назавжди.

МАНПУЛЯТОР – людина, яка використовує інших людей для досягнення своїх цілей.

МЕХАНІЗМИ ВЗАЄМОВПЛИВУ У СПІЛКУВАННІ:

- **Ігнорування** – «навмисна» неувага до партнера, його висловлювань і дій.
- **Імітація** – неспрямований вплив, що не ставить перед собою спеціальної цілі, але має кінцевий ефект і є найпростішою формою відображення людиною поведінки інших людей.
  - **Зараження** – передача свого стану іншій людині чи групі, які переймають цей стан або відношення.
  - **Конформність** – процес свідомої зміни оцінок, установок, поведінки під впливом групи.
  - **Маніпуляція** – приховане від адресата спонукування до переживання ним певних станів, зміна відношень до чогось, виконання дій, необхідних для досягнення ініціатором своїх цілей.
  - **Навіювання** – найменш усвідомлений процес, котрий ґрунтується на некритичному наслідуванні зразків поведінки іншої людини.
  - **Наслідування** – здатність викликати прагнення бути подібним до себе.
  - **Переконання** – процес свідомого прийняття оцінок, суджень, думок, відношень, намірів, рішень і стереотипів поведінки, що належать групі, іншій людині.
  - **Примус** – вимога виконувати розпорядження ініціатора, підкріплена погрозами (відкритими або прихованими).

МОВА – це система словесних знаків. Вона включає в себе слова з їх значеннями і синтаксис – набір правил, за якими будується речення.

МОТИВАЦІЙНИЙ БАР'ЄР У СПІЛКУВАННІ – коли співбесіднику нецікаві думки партнера, вони не зачіпають особистих потреб, не спричиняють мотиву, який спонукав би до розуміння.

НЕВЕРБАЛЬНА КОМУНІКАЦІЯ – засоби, за допомогою яких здійснюється спілкування. До таких відносять: 1) оптико-кінетичну систему (жести, міміку, пантоміміку); 2) пара-екстралінгвістичну систему (інтонацію, немовні додатки, паузи); 3) систему «контакту очима» (візуальні засоби); 4) систему організації простору і часу комунікації (дистанцію, розташування).

ПЕРЦЕПЦІЯ (від лат. – сприймання) – відображення речей і явищ у свідомості людини за допомогою органів чуття. Перцептивна сторона спілкування включає в себе процес формування образу іншої людини з фізичними даними і психічними властивостями та особливостями поведінки.

ПІДНЯТТЯ ЗНАЧИМОСТІ СПІВРОЗМОВНИКА (ЯК ЕЛЕМЕНТ АТРАКЦІЇ) – це переконання співрозмовника у його значимості. Потреба відчувати свою значимість – одна з найприродніших і характерних людських слабкостей. Іноді достатньо дати людині можливість усвідомити власну значимість, щоб вона з радістю погодилась зробити те, що ми просимо.

ПОЗИЦІЇ ПРИ СПІЛКУВАННІ (за Е. Берном):

- **«БАТЬКО»** – вимагає, оцінює, вчить, керує, підпорядковує. Для «батька» характерне ставлення до світу, основою якого є цінності та норми: «добре-погано», «можна-не можна». Позиція батька буває двох видів: караючою, з тиском і настановами, або з турботою, увагою, опікою та переконаннями;

- **«ДОРΟΣЛИЙ»** – характеризується розсудливістю, схильністю до роботи з інформацією. «Дорослий» орієнтується на корисність та можливість, тобто виходить з принципу реальності;

- **«ДИТИНА»** – це прояв почуттів беззахисності, підлеглості. Домінуючим станом «дитини» є емоції. Вона керується принципом «хочу-не хочу», «цікаво-не цікаво». Позиція дитини буває різною: дитина, яка капризна та хитра, або дитина-бунтівник тощо.

Найефективнішою у спілкуванні є позиція «дорослий» – «дорослий», котра є основою для партнерських стосунків.

ПРИЙОМИ ЕФЕКТИВНОГО СЛУХАННЯ:

- **Ехо-техніка** – повторювання висловленої партнером по спілкуванню думки, твердження, почуття з метою уточнення інформації.
- **Повідомлення про сприйняття іншого** – відображення почуттів. За допомогою даної техніки ми можемо допомогти співбесіднику усвідомити і виразити його емоції, сприяти виникненню у нього відчуття психологічного комфорту, а відтак підвищити ймовірність отримання достовірної інформації.
- **Розвиток ідеї** – це виведення логічних зв'язків зі слів партнера з метою уточнення суті сказаного та отримання інформації без прямих запитань.
- **Резюмування** – відтворення у загальному вигляді низки висловлювань партнера і коротке формулювання найбільш суттєвого в них.
- **Розпитування** – постановка зрозумілих запитань до співрозмовника та уясування вигідності його ширших відповідей для нього самого.

ПРИЙОМИ ЕФЕКТИВНОГО СПІЛКУВАННЯ:

Видовищ. Для того, щоб вас розуміли і слухали з постійною увагою, самих слів недостатньо. Необхідний будь-який вражаючий додаток. 90% інформації, яку сприймає мозок людини, надходить завдяки зору.

Вольтера – який справедливо зауважив, що секрет бути нудним полягає в прагненні розповісти все. Звідси правило: чим коротше говориш, тим більше скажеш.

Заключного слова. Притримайте на закінчення суперечки ефективні чи важливі відомості. З цією метою краще виголосити заключне слово: той, хто виступає в кінці дискусії, знає всі аргументи противника і позбавляє його можливості відповісти.

Контрасту. Не намагайтеся перекричати інших при контакті з групою. Корисним буде ефект контрасту: чим тихіше ви себе будете поводити порівняно з групою, тим більше шансів отримати її увагу.

Ненанесення шкоди. Вміти шукати шляхи нейтралізації, щоб не завдати психологічної чи іншої шкоди жодному з тих, з ким сперечаєшся.

Першої фрази. Його зміст полягає в тому, щоб спеціально підготуватися, з яких слів почати розмову. Необхідно проявляти творчий підхід до початку виступу, щоб тримати слухачів в емоційній та інтелектуальній напрузі.

Правило Цицерона. Під час обговорення категорично забороняється агадувати опоненту слова та думки, які він висловлював, а пізніше їх заперечувати.

Сократа – (заснований на тому, щоб отримати у відповідь «так»). Сократ задавав запитання, з яким його співрозмовник чи опонент вимушений був погоджуватися, і до тих пір, поки партнер, сам того не усвідомлюючи, не приходив до висновку, який він так завзято заперечував. Чим більше відповідей «так» ви можете отримати спочатку, тим швидше досягнете схвалення.

ПСИХОЛОГІЧНА СУМІСНІСТЬ – оптимальне поєднання властивостей учасників взаємодії, можливість діяти безконфліктно.

ПСИХОЛОГІЧНІ ЕФЕКТИ УСТАНОВКИ У СПІЛКУВАННІ:

Бумерангу. Сильний тиск породжує опір. Не варто дуже активно пропонувати щось людям чи відстоювати свою думку в суперечці: чим більше зусиль – тим більший зворотний результат.

Загального враження. Коли одного разу враження про людину впливає на сприйняття та оцінку певних властивостей особистості в майбутніх контактах.

Каузальна атрибуція – інтерпретація суб'єктом міжособистісного сприйняття причин та мотивів поведінки інших людей.

Новизни. Навпаки, про людину добре знайому нам цікаво і важливо почути нову інформацію. Коли ми дізнаємося про те, що вже знаємо, то часто просто не звертаємо увагу на повідомлення.

Ореолу – наділення людини певними якостями та сприйняття її в майбутньому тільки через їх призму.

Первинності. Перша думка, що склалася, дуже часто надовго визначає ставлення до людини чи події, перша інформація є сильніша за наступну.

Самопроекції. Суть його полягає в тому, що при сприйнятті, оцінці та пізнанні багатьом з нас властиво бачити себе в іншій людині (проекування на ін.ших своїх якостей).

Стереотипізації – це накладання на сприйняття окремої людини деяких спрощених стандартів, які узагальнено співставляються з певною категорією людей. Стереотипи можуть розповсюджуватись на нації і формувати необ'єктивні образи. Неточні образи створюють бар'єри адекватного взаєморозуміння людей.

РЕФЛЕКСІЯ (від лат. – вигин, відображення) – усвідомлення діючим індивідом того, як він сприймається партнерами по спілкуванню.

Рівні рефлексії (за О. Бодальовим):

- На першому рівні рефлексії уява має пасивний характер. У спілкуванні людина не бачить станів, намірів, думок іншої людини. Характерні для цього ступеня особливості уяви можуть виступати як наслідок гальмівних властивостей нервової системи, її слабкості, а також як збіднений досвід між особистісного спілкування.

- На другому рівні спостерігається невпорядкована діяльність уяви. Її головна ознака – виникнення у процесі спілкування окремих уривчастих уявлень про внутрішній світ іншої людини. Умовами розгорнутої діяльності уяви є головним чином сильно виражений у діяльності, поведінці іншої людини її стан або свідомий намір зрозуміти переживання іншої людини.

- Третій рівень характеризується виявом здатності до відтворення в думці особливостей переживання іншої людини не тільки в окремих ситуаціях, а й упродовж усього процесу взаємодії. Ознаками цього рівня є, по-перше, те, що спостереження за станом іншої людини здійснюється мимовільно й постійно; по-друге, для цього рівня характерні згортання процесу уяви й одночасне включення у стан іншої людини в кожному акті спілкування.

РІВНІ СПІЛКУВАННЯ:

▪ **Духовний** рівень ставить у центр особистість як самоціль спілкування. На цьому рівні формуються установки повного прийняття один одного такими, як вони є. Спілкування на цьому рівні характеризується посиленням інтересом до індивідуальності людини. Максимальний ступінь самовираження породжує такий високий духовний стан, як любов.

▪ **Діловий** рівень спілкування характеризується тим, що ставлення до людини відбиває її ділові якості, що відповідають вимогам спільної діяльності.

Особливостями ділового спілкування є те, що:

1. Партнер у діловому спілкуванні завжди виступає як особистість, значима для суб'єкта;

2. Люди, що спілкуються, відрізняються від інших глибоким взаєморозумінням у подробицях справи;

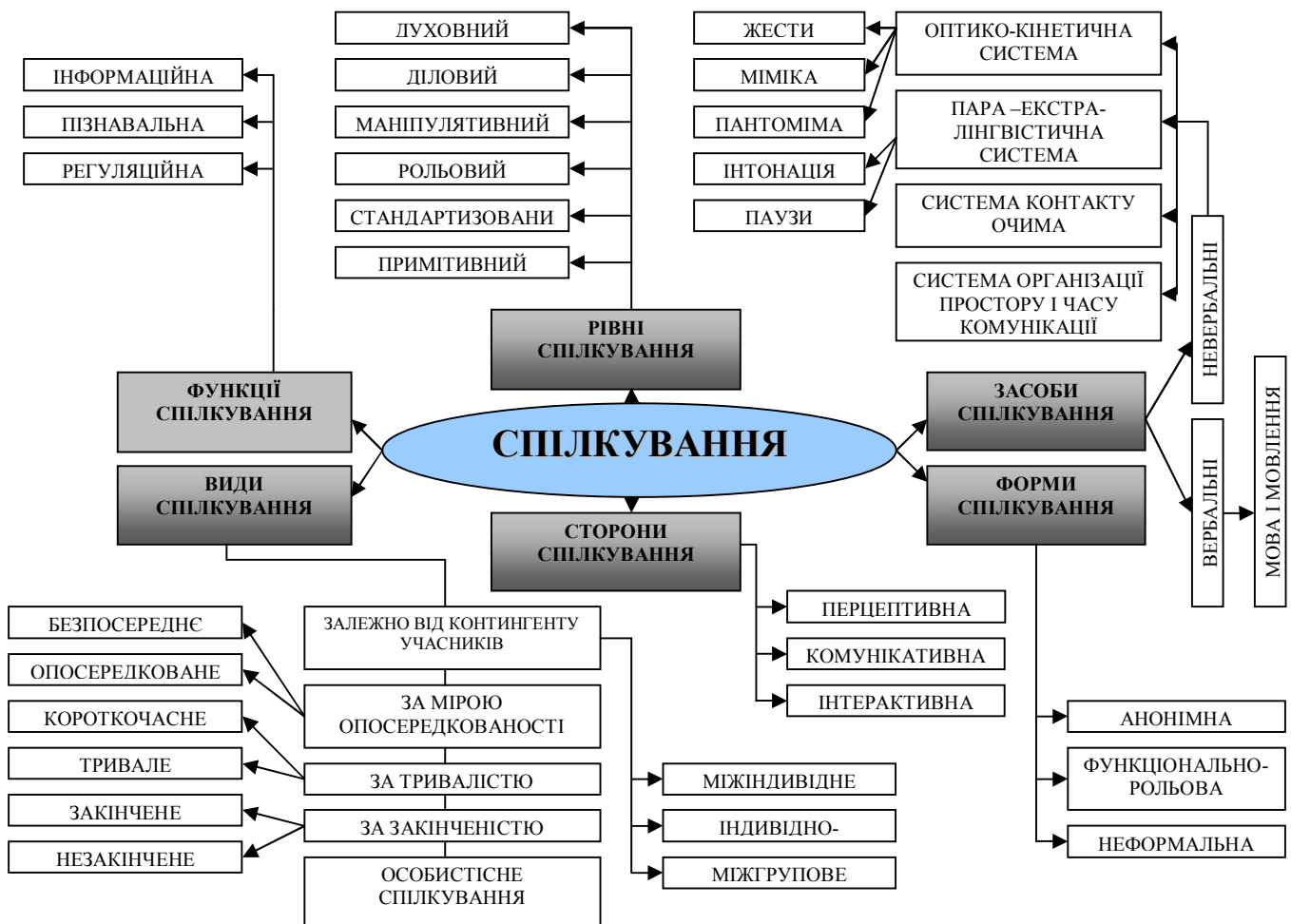
3. Основне завдання ділового спілкування – продуктивне співробітництво.

▪ **Маніпулятивний** рівень характерний для людей егоцентричного складу, які не займаються глибоким самопізнанням і самоаналізом. Для них інша людина – гравець, в якого треба виграти або перехитрувати.

▪ **Стандартизований** рівень спілкування характеризує низький ступінь орієнтації на особистість, в ньому часто домінує формальна структура відносин з різними варіантами особистісної деформації.

▪ **Примітивний** рівень характеризує де гуманізоване суспільство і спілкування, в якому спрощені правила та реакції становлять основу ставлення людини до інших людей.

СПІЛКУВАННЯ – складний, багатогранний процес встановлення і розвитку контактів між людьми, спричинений потребами спільної діяльності. Він включає в себе обмін інформацією, вироблення єдиної стратегії взаємодії, сприйняття і розуміння іншої людини.

СТИЛІ СПІЛКУВАННЯ (за І.М.Юсуповим):

1. Стиль *«спільна творчість»*. Він найбільш продуктивний не лише за своїм кінцевим результатом, а й за виховним ефектом. Діяльнісно-діалогова схема цього спілкування ставить партнерів у паритетне становище, коли накреслено спільну мету і спільними зусиллями віднаходиться рішення.

2. Стиль *«дружня прихильність»* близький до попереднього. В його основі лежить щирий інтерес до особистості партнера зі спілкування, ставлення до нього з повагою, відкритість контактам.

3. Стиль **«загравання»** розглядається як крайня форма «дружньої прихильності», яка має негативний заряд у стосунках. Він базується на прагненні завоювати фальшивий, дешевий авторитет у партнера зі спілкування.

4. Стиль **«залякування»** є протилежністю «загравання» і виникає як наслідок власної невпевненості за більш високого статусу, ніж у партнера, або ж невміння організувати спілкування на основі продуктивної спільної діяльності.

5. Стиль **«дистанція»**. Він має різні відтінки, але в усіх випадках зводиться до суб'єктивного підкреслення відмінностей між партнерами: вікових, соціальних, службових, професійних. Це обмежує творчий потенціал спільної діяльності, провокує авторитарність.

6. **«Менторський»** стиль можна розглядати як різновид стилю «дистанція», коли один із партнерів свідомо чи мимовільно перебирає на себе роль наставника.

СТОРОНИ СПІЛКУВАННЯ:

1. **Комунікативна** – обмін інформацією. Комунікативна сторона спілкування пов'язана із виявленням специфіки інформаційного обміну між людьми як активними суб'єктами, тобто з урахуванням відносин між партнерами, їх установок, цілей, намірів.

2. **Інтерактивна** – обмін діями, поведінкою. Виявляється у формі організації спільної діяльності і являє собою обмін думками, почуттями, діями людей.

3. **Перцептивна** – сприйняття, оцінка, пізнання та розуміння одне одного.

СУМІСНІСТЬ МІЖОСОБИСТІСНА – взаємне сприйняття партнерами по спілкуванню і спільній діяльності, яке базується на оптимальній подібності і взаємодоповненні ціннісних орієнтацій, соціальних установок, інтересів, мотивів, потреб, характерів, темпераментів, темпів і ритму психофізичних реакцій та інших значимих для між особистісної взаємодії індивідуально-

психологічних характеристик. Міжособистісна сумісність супроводжується виникненням взаємної симпатії, поваги. Види сумісності: психофізіологічна, психологічна, соціально-психологічна.

ТЕХНІКА СПІЛКУВАННЯ – сукупність засобів, прийомів, які люди використовують для досягнення бажаних ефектів у спілкування.

ФАКТОРИ УСПІШНОГО СПІЛКУВАННЯ:

- *Відкритість, переконливість та щирість комунікатора* (відкрите демонстрування своїх намірів; прояв теплого і доброзичливого ставлення; демонстрування своєї компетентності в обговорюваному питанні; уміння переконливо викладати думку, брати на себе відповідальність за неї, що досягається формулюванням фраз від першої особи);

- *Зрозумілість його повідомлень;*

- *Врахування зворотних зв'язків щодо того, наскільки правильно його зрозуміли.*

ФОРМИ ВЗАЄМОДІЇ в діловому середовищі – це ділові бесіди (бесіда при прийомі на роботу, бесіда при звільненні, проблемні та дисциплінарні бесіди); ділові наради.

ФУНКЦІЇ СПІЛКУВАННЯ (за Л.А.Карпенко):

1. **Контактна** – встановлення контактів як стану взаємної готовності до прийняття і передачі повідомлення та підтримки взаємозв'язку у формі постійної взаємоорієнтованості;

2. **Інформаційна** – обмін повідомленнями, тобто прийняття-передача будь-яких відомостей у відповідь на запит, а також обмін думками, помислами, рішеннями;

3. **Спонукальна** – стимуляція активності партнера по спілкуванню, яка скеровує його на виконання певних дій;

4. **Координаційна** – взаємне орієнтування і узгодження дій при організації сумісної діяльності;

5. **Розуміння** – не лише адекватне сприйняття і розуміння змісту повідомлення, але й розуміння партнерами один одного (їхніх намірів, установок, переживань, станів);

6. **Амотивна** – можливість викликати у партнера потрібні емоційні переживання («обмін емоціями»), а також зміна з його допомогою особистих переживань та станів;

7. **Встановлення відносин** – усвідомлення та фіксування свого місця у системі рольових, статусних, ділових, між особистісних та інших зв'язків групи чи суспільства, в якому належить діяти індивідові ;

8. **Впливу** – зміна станів, поведінки, особистісно-змістових утворень партнера, утому числі його намірів, установок, думок, рішень, уявлень, потреб, дій, активності.

Особистість і діяльність

Джерела активності людини. Поняття про потреби, їх сутнісний зміст та класифікація. Мотиви та мотивація в діяльності людини. Інтереси і прагнення соціально зрілої особистості. Здатність до професійної діяльності. Професіограма та психограма спеціаліста. Норми і цінності в діяльності людини. Кар'єра особистості, її атрибути та етапи просування.

СКАРБНИЦЯ МУДРОСТІ

«Потреби навчили людей всього»

Демокрит

«Не дай людині більше, ніж їй треба, і ти її з твариною зрівняєш»

Король Лір (В. Шекспір)

«Якби мені не платили за мою наукову роботу, то я сам готовий платити за можливість займатися улюбленою справою»

А. Ейнштейн

«І будете змушені їсти хліб свій у поті лица свого»

Біблія

«В грі дитина шукає не тільки задоволення, але і серйозних занять; гра – це світ практичної діяльності дитини, яка задовольняє не тільки фізичні, але й духовні її потреби»

К. Д. Ушинський

«Талант – це терпіння»

Народна мудрість

Основні поняття та мислесхеми до теми

БІОЛОГІЧНІ ПОТРЕБИ – це ті, задоволення яких необхідне для підтримання здоров'я та нормального функціонування людського організму, забезпечення існування і розвитку людини як природної істоти: це потреби в їжі, воді, повітрі, певній температурі тіла, певному кров'яному тиску.

ВПРАВИ – це багаторазове повторення дій для їх свідомого вдосконалення.

ГРА – це засіб пізнання дітьми навколишнього середовища і підготовки їх до учіння та праці

ДІЯ – це окремий акт діяльності. Розрізняють практичні та розумові дії.

ДІЯЛЬНІСТЬ – це активність людини, спрямована на досягнення свідомо поставлених цілей, пов'язаних із задоволенням її потреб та інтересів, на виконання вимог до неї зі сторони суспільства і держави. Види діяльності – різноманітні, до основних видів належить: навчальна, трудова та ігрова.

ДУХОВНА ДІЯЛЬНІСТЬ – це та, що спрямована на формування, збагачення та вдосконалення внутрішнього світу людини (її почуттів, емоцій, знань, думок), на пізнання світу та самопізнання, на створення або вироблення певних образів, теорій, ідей тощо.

ДУХОВНІ ПОТРЕБИ – це потреби у виконанні свого морального обов'язку, пізнанні світу, милуванні красою природи або творами мистецтва, дотриманні існуючих законів, у дружбі, коханні, милосерді.

ЗВИЧКА – це потреба людини здійснювати певні дії.

ІМІДЖ (від англійського слова «image» – образ) – штучно сконструйований за певними правилами зі спеціальними цілями образ (політика, партії, бізнесмена, фірми, закладу, керівника...).

КАР'ЄРА – це становище у суспільстві, здобуте завдяки діяльності, у якій-небудь сфері. Атрибутами кар'єри (або суттєво значимими властивостями людини, яка зробила собі кар'єру) є:

- успіх,
- визнання,
- самоповага,
- авторитет,
- матеріальна вигода,
- міра відповідальності,
- професійний ріст.

КОМПОНЕНТИ ДІЯЛЬНОСТІ – це:

- 1) етап постановки цілі (усвідомлення поставленої цілі).;
- 2) етап планування роботи, вибір найбільш раціонального способу дії;
- 3) етап виконання, здійснення діяльності, який супроводжується контролем і перебудовою діяльності у випадку необхідності;
- 4) перевірка результатів, виправлення помилок;
- 5) співставлення отриманих результатів із запланованими;
- 6) підведення результатів роботи та її оцінка.

МАТЕРІАЛЬНІ ПОТРЕБИ – потреби людини в одязі, житлі, засобах переміщення, знаряддях праці, побутових предметах тощо.

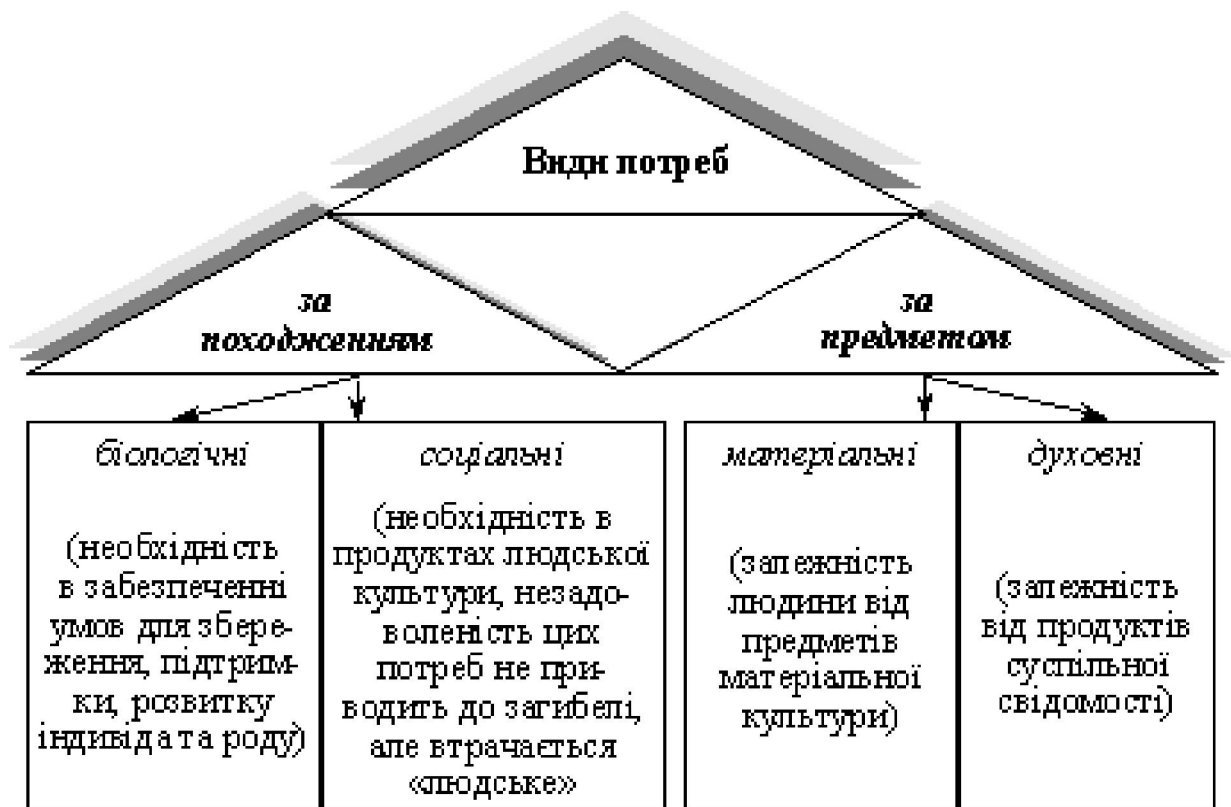
МОТИВАЦІЯ ДОСЯГНЕННЯ – потреба суб'єкта досягнути успіху в різноманітних видах діяльності, особливо в умовах змагання з іншими людьми.

НАУКОВА ТВОРЧІСТЬ – такий різновид людської діяльності, яка спрямована на відкриття нових законів, вироблення оригінальних ідей, проведення складних експериментів. Щоб відкрити щось нове, вчений повинен досконало вивчити все, що було зроблено у тій чи іншій галузі раніше.

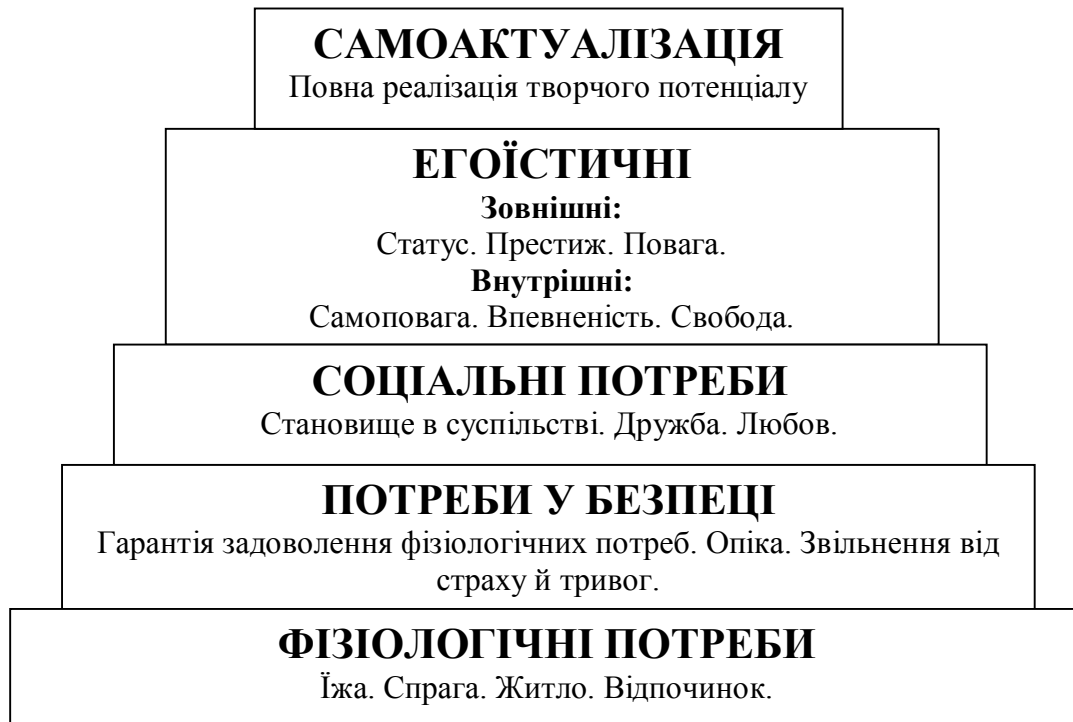
Будь-яке відкриття потребує максимальної зосередженості на проблемі, вмінні нестандартно її розв'язати, побачити її зв'язки з іншими науковими проблемами. Наукова творчість неможлива без відповідальності, самовідданості та любові до своєї справи.

ПОТРЕБИ – усвідомлення людиною нужди в тому, що є необхідним для підтримки життєдіяльності її організму та розвитку особистості.

Потреба – нестача чогось, що порушує наш спокій і рівновагу, спонукає нас до діяльності. Термін *потреба* запровадили 1930 року до академічної психології Едуард Клепарде й Курт Левін. Левін розробив концепцію потреби як своєрідного бажання, яке вивільняє енергію, спрямовану на певний об'єкт. (біологічними є потреби в їжі, одязі, рухових діях тощо; соціальні потреби спрямовані на спілкування з іншими людьми, а особистісні – на підтримку людиною своєї психічної самостійності і залежать від умов життя, рівня суспільного розвитку; духовні потреби стимулюють набуття знань, творчу активність, розвиток естетичних інтересів і прагнень). Він також провів поділ на біологічні – «правдиві» потреби й quasi-потреби. Генрі А.Маррей, який перебував під впливом Левіна й Фрейда, розглядав потреби, як найважливіший фактор особистості. Згідно з його вченням, потреба має свої центри в певних ділянках мозку, які відповідають за сприйняття, мислення, бажання й дії. Таким чином він вказав на відмінність між потребою й потягом. Потреба – це спрямовуючий фактор, тоді як потяг – фактор, що спонукає до дії. Потреби формуються з раннього дитинства і значною мірою залежать від внутрішньосімейного життя, наявності відповідних умов для їх появи і розширення потреб батьків. Для формування у дітей позитивних, дійсно цінних потреб, батькам слід розвивати емоції та почуття дитини, роз'яснювати суть матеріальних і цінність духовних потреб, сприяти їхньому різносторонньому розвитку.

ІЄРАРХІЯ ПОТРЕБ ЗА А. МАСЛОУ:

ПРАКТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ – головна форма людської діяльності, в процесі якої людина змінює навколишнє середовище й саму себе, виробляє різноманітні предмети, необхідні для її існування.

ПРАЦЕЗДАТНІСТЬ – потенційна можливість індивіда виконувати окремий вид діяльності на певному рівні ефективності впродовж відповідного проміжку часу.

ПРОДУКТИВНІСТЬ ПРАЦІ (від лат. *productivus* – доцільний, плідний) – показник результативності, ефективності трудової діяльності людей, який відображає кількість і якість виробленої ними продукції за одиницю робочого часу або кількість витраченого робочого часу на виготовлення одиниці тієї чи іншої продукції.

ПРОФЕСІЙНИЙ ВІДБІР – система заходів (оцінка стану здоров'я індивіда, рівня його освітньої підготовки, професійних якостей), спрямована на визначення здатності індивіда до навчання та майбутньої професійної діяльності за певною спеціальністю.

ПРОФЕСІЙНА ЕТИКА (від лат. *professio* – спеціальність, *etnica* – звичай) – кодекс поведінки, що забезпечує моральний характер тих взаємовідносин між людьми, які впливають з їхньої професійної діяльності.

ПРОФЕСІЙНА ПРИДАТНІСТЬ – сукупність психофізіологічних особливостей людини, спеціальних знань та вмінь, необхідних для досягнення нею професійної майстерності.

ПРОФЕСІОГРАМА – опис соціально-економічних, виробничо-технічних, санітарно-гігієнічних, психологічних та інших особливостей професії.

Схема комплексного аналізу будь-якої професії:

1. Виробнича характеристика професії.
2. Економічне значення професії.
3. Соціологічна характеристика професії.

4. Соціально-психологічна характеристика професії.
  - Соціальний престиж у молоді даної професії;
  - Особливості колективу;
  - Особливості між особистісних стосунків як по вертикалі так і по горизонталі.
5. Педагогічна характеристика (врахування принципів і методів виховання).
6. Гігієнічна характеристика умов праці.
7. Характеристика видів і термінів підготовки і маршрутів просування.
8. Перелік методичних протипоказів щодо роботи по даній професії.
9. Психограма з включенням переліку не тільки необхідних і бажаних здібностей, але і психологічних протипоказів.

ПРОФЕСІЯ – певний вид трудової діяльності, який характеризується низкою вимог до людини.

ПСИХОГРАМА – характеристика вимог, які висуваються професією до людини, її психічних та інтелектуальних якостей.

РІВЕНЬ ДОМАГАНЬ – прагнення особистості на основі установленної в її життєвому досвіді оцінки своїх можливостей і завдяки результатам своєї діяльності посісти певне місце у шкалі цінностей (поняття введено школою німецького психолога К. Левіна).

СОЦІАЛЬНІ ПОТРЕБИ – ті потреби, які виникають тільки з появою суспільства й характерні тільки для людей. Це задоволення потреби в спілкуванні, праці, творчості, пізнанні. Їх задоволення необхідне для існування та розвитку людини як представника суспільства, тобто як особистості.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ КЛІМАТ (СПК) ПРОФЕСІЙНОЇ ГРУПИ – притаманний певній організаційній структурі стійкий психічний настрій, який здійснює значний вплив на взаємини людей, їх ставлення до праці та навколишнього середовища.

Психологічні умови для зародження симпатій в групі (за М.Обозовим):

- Співпраця, що передбачається чи реально здійснюється;
- Приємна поведінка іншого;
- Схожість ставлення до життєвих цінностей та цілей;
- Зближення позицій уявлень про власне «Я» та розбіжність у визнанні найважливіших якостей.

Психологічні умови для зародження антипатій (за М.Обозовим):

- Умови суперництва та конкуренція;
- Неприємна поведінка іншого (манери, жести);
- Розбіжності у ставленні до життєвих цінностей (родина, робота, місце в житті);
- Розбіжність уявлень про власне «Я».

СКЛАДОВІ СПК ТА ФАКТОРИ, ЩО НА НЬОГО ВПЛИВАЮТЬ:

СУСПІЛЬНО-ПЕРЕТВОРЮВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ – це діяльність людей, яка здійснюється у вигляді різноманітних реформ, соціальних рухів, революцій тощо й спрямована насамперед на певні зміни у самому суспільстві або в окремих царинах суспільного життя (економіці, політиці, культурі тощо).

ТИПИ ОРІЄНТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ за Дж. Холландом:

Реалістичний тип

Має високу емоційну залежність, орієнтований на сьогоднішній день. Віддає перевагу конкретним об'єктам та їх використанню. Обирає заняття, які вимагають моторних навичок (постійний рух), спритності. Віддає перевагу професіям з конкретними завданнями: механік, водій, інженер, агроном тощо. Йому притаманні невербальні здібності, розвинуті моторні навички, просторова уява (читання креслень).

Інтелектуальний тип

Характерні аналітичний розум, незалежність і оригінальність суджень. Переважають теоретичні цінності. Орієнтується на вирішення інтелектуальних творчих завдань. Структура інтелекту гармонійна: розвинуті вербальні й невербальні здібності, абстрактне мислення. Характеризується високою активністю, але в діяльності на спілкування не налаштований. Сфери діяльності: математика, географія, геологія, наукові та творчі професії.

Соціальний тип

Вирізняється вираженими соціальними вміннями (умінням спілкуватися, прагнення лідерства, потребами у численних соціальних контактах). Незалежний від оточення, з успіхом пристосовується до обставин. Емоційний і чуттєвий. Вирізняється прагнення повчати і виховувати оточення, здатністю до співпереживання і співчуття. Сфери діяльності: психологія, медицина, педагогіка.

Конвенціональний тип

Віддає перевагу структурованій діяльності, робота з інструкцією, певними алгоритмами. Має здібності до переробки конкретної, рутинної інформації.

Підхід до проблем є стереотипним. Риса характеру: консерватизм, здатність до підкорення, залежність. У поведінці і спілкуванні підтримується стереотипів, добре наслідує звичаї. Поганий організатор і керівник. Успішно працює за такими спеціальностями: бухгалтер, фінансист, товарознавець, економіст, машиніст, канцелярист.

Заповзятливий тип

Обирає мету і завдання, які дають змогу виявити енергію, імпульсивність, ентузіазм. Рисами характеру є: прагнення до лідерства, потреба у визнанні, заповзятливість, деяка агресивність. Віддає перевагу задачам, пов'язаним з керуванням, особистим статусом. У структурі інтелекту переважають вербальні здібності. Це – завідувач, директор, телерепортер, товарознавець, дипломат, журналіст, брокер. Йому не по душі заняття, пов'язані з ручною працею, а також такою, що потребує великої посидючості, концентрації уваги й інтелектуальних знань.

Артистичний тип

У стосунках з оточенням спирається на свою уяву та інтуїцію. Властивий емоційно складений погляд на життя. Риса характеру: незалежність у прийнятті рішень, оригінальність мислення. Зазвичай не живе з правилами і традиціями. Віддає перевагу заняттям творчого характеру: музиці, малюванню, діяльності в галузі гуманітарних наук. Високий рівень екстравертованості. У структурі інтелекту переважають вербальні здібності. Сфери діяльності: історія, філологія, мистецтво.

ТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ – це свідомо діяльність людини, у процесі або внаслідок якої виникає щось нове: нові думки, нові програми діяльності, нові предмети тощо. Різновидами творчої діяльності є: історична творчість, технічна, наукова та художня творчість.

Технічна творчість – це вдосконалення існуючих або створення нових машин, механізмів, апаратів і взагалі будь – яких засобів реалізації якоїсь мети. Вона є обов'язковою умовою технічного прогресу. Про велике значення

захоплення науковою творчістю, починаючи із підліткового та юнацького віку, свідчать біографії таких всесвітньо відомих винахідників і конструкторів, як С. П. Корольов (1906-1966), Є. О. Патон (1870 – 1953).

ТРУДОВА ДІЯЛЬНІСТЬ – це процес праці, який носить цілеспрямований, свідомий характер, та здійснюється за допомогою певних знарядь праці.

ХУДОЖНЯ ТВОРЧІСТЬ – це особливий різновид творчої діяльності, завдяки якій були створені кращі культурні цінності. Ця діяльність неможлива без образного мислення, або вміння «думати образами, картинами». Таке мислення, поряд з поняттєвим, тією чи іншою мірою притаманне кожній людині. Проте у людей художньо обдарованих (артистів, письменників, композиторів, художників тощо) воно є переважаючим. Важливо також уміти втілювати ці образи, створені фантазією, у поемах, танцях, картинах, музичних творах. Це вимагає досконалого володіння технікою письменницького ремесла, живопису, хореографії чи музичної майстерності, яке досягається лише найзавзятішою постійною працею.

УСПІХ – це реалізована мета (або ціль).

Конфлікт та його вирішення

Структура конфлікту та його динаміка. Функції конфліктів та їх типологія.

Основні стилі поведінки при розв'язанні конфліктів.

СКАРБНИЦЯ МУДРОСТІ

«Перемагати – найдурніша справа. Не перемагати, а переконати – ось що гідне слави»

Гюго

«Всі перебувають у стані війни зі всіма як у суспільному, так і в приватному житті, і кожен з самим собою»

Платон

«Людські чвари не тривали б так довго, якби вся провина була на одній стороні»

Ф. Ларошфуко

«Гальмувати себе потрібно на кожному кроці, і це повинно стати звичкою... людина без гальма – це зіпсута машина»

А.Макаренко

«Ніколи не потрібно говорити: «Ви мене не зрозуміли». Краще сказати: «Я погано висловив свою думку»

М. Робе

«Стіна емоцій загороджує людині зовнішній і внутрішній світ одночасно»

Авессалом Підводний

«Мій секрет успіху полягає у вмінні розуміти точку зору іншої людини і дивитися з її та зі своєї точок зору»

Г. Форд

Основні поняття та мислесхеми до теми

ДИНАМІКА РОЗВИТКУ КОНФЛІКТУ – раптова або поступова зміна відносин між учасниками, що залежить від характерологічних особливостей,

значущості переслідуваних ними цілей, факторів, що на них впливають. У своєму розвитку конфлікт долає такі стадії:

1. Передконфліктна стадія (будь-якому конфлікту передують приховані або відкриті соціально-психічні процеси, прояви психічного світу особистості (психічні стани, властивості)).

2. Усвідомлення об'єктивної конфліктної ситуації (після усвідомлення конфлікту сторони переходять до конфліктної поведінки, яка спрямована на блокування досягнень протилежної сторони, її прагнень, намірів, цілей).

3. Інцидент (перше зіткнення конфліктантів; поштовхом для вступу в конфлікт може бути зовнішня чи внутрішня спонука, яка викликає певну реакцію: жест, міміка, різке слово, недобррозичливий тон, фізична чи моральна образа, приниження гідності, необ'єктивна оцінка результату діяльності, байдужість).

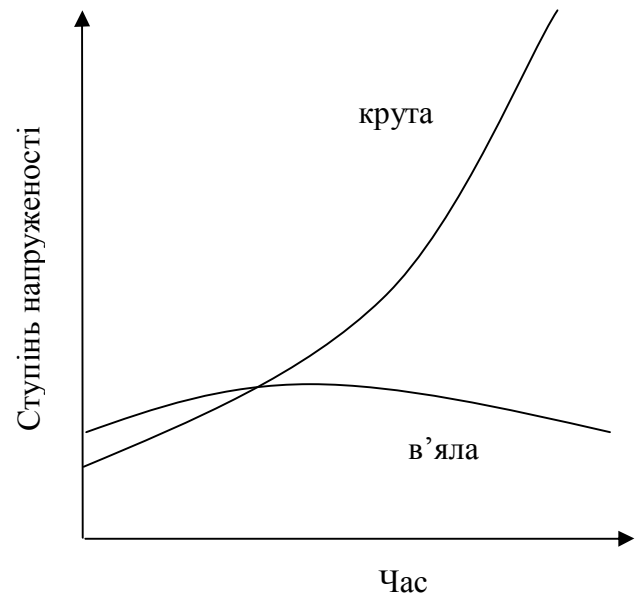
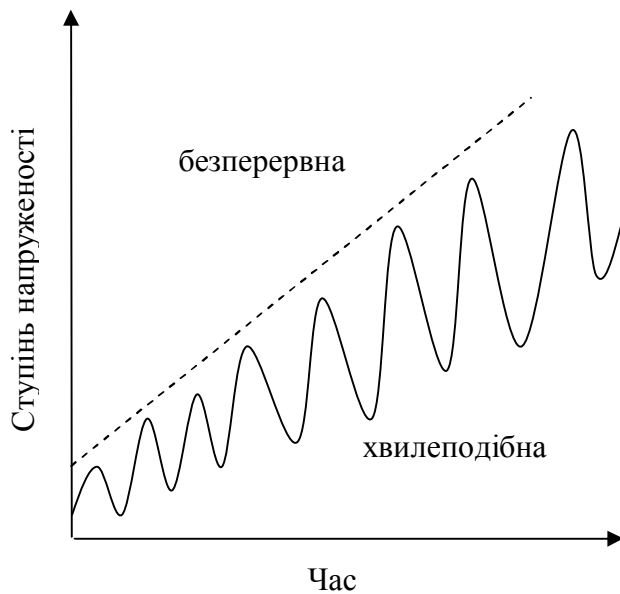
4. Ескалація (зіткнення протиборних сторін у вигляді демонстративної поведінки, висловлювань, фізичних дій).

5. Кульмінація (верхня точка ескалації, що виражається у «вибуховому» епізоді конфліктної боротьби).

6. Пост конфліктна стадія (наступає при досягненні згоди між конфліктантами або при вичерпанні ресурсів однієї чи обох сторін конфлікту).

ЕСКАЛАЦІЯ КОНФЛІКТУ – характеристика динаміки конфлікту, його розпалювання, розростання; розширення поглиблення конфлікту – тобто, залучення нових учасників і формування нових агресивних намірів.

- **Безперервна** (з постійно наростаючим рівнем напруженості і силою ударів);
- **Хвилеподібна** (коли напруженість стосунків то посилюється, то спадає);
- **Крута** (швидко наростаюча до крайніх проявів ворожості);
- **В'яла** (повільно розгортається або тримається приблизно на одному рівні).

КОМПРОМІС – стратегія поведінки в конфлікті, орієнтована на певні поступки з боку іншого учасника конфлікту.

КОНКУРЕНЦІЯ – суперництво, активне змагання між окремими особистостями, зацікавленими в досягненні однієї і тієї ж мети, яке легко переходить у конфлікт при відповідному збігу обставин і активному застосуванні конфліктогенів спілкування.

КОНСЕНСУС – збіг думок, принципів, узгоджене прийняття рішення усіма учасниками.

КОНФЛІКТ – процес зіткнення протилежно спрямованих цілей, інтересів, позицій, думок, поглядів, установок опонентів; суперечність, що виникає між людьми у зв'язку з вирішенням питань виробничого, громадського або особистого характеру. У психології виділяють такі види конфліктів: внутрішньоособистісний (інтраіндивідуальний), коли відбувається зіткнення протилежноспрямованих мотивів, потреб, інтересів, прагнень і т. ін. в однієї людини; міжособистісний (інтеріндивідуальний), коли є зіткнення між окремими людьми, які мають неспівпадаючі, несумісні цілі або дотримуються несумісних цінностей. До цієї ж групи належать конфлікти конкуренції, де конфліктуючі сторони мають однакову мету, але досягнути її може лише одна з

них; міжгруповий, коли конфлікуючими сторонами виступають організації чи соціальні групи, що мають несумісні цілі і своїми практичними діями заперечують одна одну. Конфлікт має власну динаміку перебігу, яка видозмінюється за часом залежно від кожного конкретного випадку. Конкретні умови виникнення конфлікту передбачають форму його розвитку та перебігу – приховану (латентну) або відкриту. Існує початок конфлікту (конфліктна ситуація), його розвиток і розв'язання. Розв'язання конфлікту є важливим кроком у встановленні рівноваги і стабільності. У протилежному випадку конфлікт може перетворитися на тривалу кризу. Розв'язання конфлікту – це повага до відмінностей і прийняття їх. Бажання зрозуміти іншу сторону – найголовніша умова творчого розв'язання конфлікту.

КОНФЛІКТ ВЕРТИКАЛЬНИЙ – конфлікт між працівниками різних ієрархічних рівнів.

КОНФЛІКТ ВНУТРІГРУПОВИЙ – конфлікт між мікро групами в колективі, особистістю і мікро групою, особистістю і цілим колективом.

КОНФЛІКТ ВНУТРІШНЬООСОБИСТІСНИЙ – стан невдоволеності людини обставинами життя, пов'язаний з наявністю в неї двоїстих почуттів, інтересів, цілей, потягів і потреб, які відображають суперечливі зв'язки з соціальним середовищем і затримують прийняття рішення.

КОНФЛІКТ ГОРИЗОНТАЛЬНИЙ – конфлікт між рівними за своїм службовим становищем працівників.

КОНФЛІКТ ДЕСТРУКТИВНИЙ – конфлікт, що перешкоджає ефективній взаємодії і прийняттю рішення.

КОНФЛІКТ КОНСТРУКТИВНИЙ – конфлікт, який позитивно впливає на структуру, динаміку і результативність соціально-психологічних процесів,

служить джерелом самовдосконалення і саморозвитку особистості, сприяє прийняттю обґрунтованих рішень і розвитку взаємовідносин.

КОНФЛІКТ МІЖГРУПОВИЙ – конфлікт між мікрогрупами в колективі або між різноманітними соціальними групами, які відстоюють протилежні інтереси, переслідують несумісні цілі і протидіють одне одному.

КОНФЛІКТ МІЖОСОБИСТІСНИЙ – конфлікт, який характеризується протиборством між двома діючими суб'єктами, зумовлений різнонаправленістю ціннісно-мотиваційних орієнтацій, боротьбою за обмежені ресурси, статус, формуванням негативного ставлення один до одного.

Залежно від обумовлених спільною діяльністю стосунків, потреб у спілкуванні розрізняють типи міжособистісних конфліктів:

- Конфлікти, породжені перепонами в досягненні цілей спільної діяльності;
- Конфлікти, породжені перепонами в досягненні особистих цілей (реалізація особистого потенціалу, прагнення до професійного зростання, визнання);
- Конфлікти, спричинені протидією окремих людей соціальним нормам;
- Особистісні конфлікти, зумовлені несумісністю індивідуальних психологічних рис.

КОНФЛІКТ РЕАЛЬНИЙ – конфлікт, викликаний незадоволенням певних вимог учасників або несправедливим розподілом між ними деяких переваг, спрямований на досягнення конкретного результату.

КОНФЛІКТНА СИТУАЦІЯ – ситуація прихованого або відкритого протиборства двох або декількох учасників, кожен з яких має свої цілі, мотиви, засоби і способи вирішення проблеми, яка має особисту значущість для кожного з учасників; усвідомлення протиріччя між учасниками, яке супроводжується негативними емоціями, що спонукає опонентів шукати привід

для конфліктної взаємодії, виробляти стратегію, тактику і технологію конфліктної боротьби.

КОНФЛІКТОГЕНИ – слова, жести, оцінки, судження, дії або бездільність однієї або двох взаємодіючих сторін, здатні привести до конфліктної ситуації і її переростання в реальний конфлікт.

МОТИВИ КОНФЛІКТУ – внутрішні спонукальні сили, що підштовхують суб'єктів соціальної взаємодії до конфлікту.

ОБ'ЄКТ КОНФЛІКТУ – конкретна його причина, мотивація, рушійна сила.

ОБРАЗИ КОНФЛІКТНОЇ СИТУАЦІЇ – структурний елемент конфлікту, який охоплює уявлення його учасників про себе (свої потреби, можливості, цілі, цінності), протилежну сторону (її потреби, цілі, цінності, можливості інших учасників конфлікту) та уявлення учасників конфлікту про середовище й умови його перебігу.

СУПЕРНИЦТВО – стратегія поведінки учасника конфлікту, яка полягає в орієнтації на свої інтереси, нав'язуванні іншій стороні кращого для себе рішення, відкритій боротьбі за реалізацію своїх інтересів.

СТРУКТУРА КОНФЛІКТУ – сукупність стійких зв'язків конфлікту, що забезпечують його цілісність, тотожність, відмінність від інших явищ соціального життя, без яких він не може існувати як динамічно взаємозалежна цілісна система і процес. Основними його елементами є сторони (учасники, суб'єкти), об'єкт, умови перебігу, образи конфліктної ситуації (предмет конфлікту), мотиви, позиції сторін.

СТИЛІ РОЗВ'ЯЗАННЯ КОНФЛІКТІВ (СІТКА ТОМАСА-КІМЕНА)

В основу її покладено співвідношення між бажанням задовольнити власні інтереси (діючи пасивно чи активно) й увагою до інтересів інших людей (діючи спільно чи індивідуально). У графічній формі п'ять стилів за цією системою представлені в так званій сітці:

СТОРОНИ КОНФЛІКТУ – учасники конфліктної взаємодії, конфліктуючі або протилежні сторони, якими можуть бути окремі індивіди, група або соціальна структура.

ТАКТИКИ РОЗВ'ЯЗАННЯ КОНФЛІКТУ:

- **Розв'язання конфлікту на основі його сутності та змісту.** Ця тактика передбачає реальне встановлення причини конфліктного зіткнення, визначення зони поширення конфлікту, виявлення реальних мотивів, що зумовили його виникнення.

- **Розв'язання конфлікту з урахуванням його цілей.** Виявлення та усвідомлення розбіжностей у розумінні цілей, відмежування цілей, що пов'язані з міжособистісною взаємодією (особисті домагання, стилі поведінки) від цілей

соціальної взаємодії (вирішення виробничих завдань, виконання функціональних обов'язків, визначення стратегій управління організацією).

- **Розв'язання конфлікту з урахуванням його функцій.** Переконавання учасників конфлікту у можливості владнання стосунків шляхом обміну думками, уточнення позицій.

- **Розв'язання конфлікту з урахуванням емоційно-пізнавального стану учасників** полягає в тому, щоб показати негативний вплив емоційного напруження на учасників конфлікту.

- **Розв'язання конфлікту з урахуванням властивостей його учасників.** Розуміння і врахування специфічних рис характеру, особистісних властивостей членів групи, які можуть слугувати причинами конфліктних ситуацій.

- **Розв'язання конфлікту з урахуванням його можливих наслідків.** Можливість вибору найкращих засобів впливу на конфліктуючі сторони шляхом передбачення можливих варіантів та наслідків завершення конфліктів.

Наслідки конфліктів залежно від їхнього змісту: 1) повна ліквідація конфронтації через взаємне примирення; 2) зникнення конфронтації, коли один з учасників перемагає, а інший визнає себе переможеним або обидві сторони програють чи задовольняють свої домагання; 3) послаблення конфлікту взаємними поступками; 4) трансформація конфлікту, перехід його в змінений або принципово новий конфлікт; 5) поступове згасання конфлікту; 6) механічне знищення конфлікту (ліквідація розподілу, організації, звільнення учасника).

- **Розв'язання конфлікту з урахуванням етики стосунків конфліктуючих сторін.** Врахування низки етичних умов при діловому конфлікті (взаємного прагнення слухати, адекватно сприймати інформацію). Важливу роль у етиці доказів, етиці згоди, етиці критики відіграють рефлексія та емпатія.

ФУНКЦІЇ КОНФЛІКТУ:

- Щодо сутності людських стосунків конфлікт є протиставленням, зіткненням протилежних тенденцій, оцінок, принципів, еталонів поведінки щодо предмета конфлікту.

- З боку цілей конфлікт відбиває прагнення затвердити принцип, вчинок, ідею, самоствердитися.
- З точки зору стану міжособистісних стосунків конфлікт є деструкцією стосунків на емоційному, пізнавальному та поведінковому рівнях.
- Якщо у визначенні конфлікту спиратися на його суб'єктів, то він може розглядатися як форма комунікації.
- Конфлікт як психічний стан є водночас захисною та емоційно забарвленою реакцією на ситуації, що психологічно травмують людину, на перепони в досягненні певних цілей.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА:

1. Аксьонова О.В. Методика викладання економічних дисциплін: Навч. посіб. – К.: КНЕУ, 2006. – 708 с.
2. Волкова Н.П. Професійно-педагогічна комунікація: Навчальний посібник. – К.: ВЦ «Академія», 2006. – 256 с.
3. Гуменюк О.Є. Психологія впливу: Монографія. – Тернопіль: Економічна думка, 2003. – 304 с.
4. Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції: Монографія. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 186 с.
5. Донченко Е.А. Социетальная психика. – К.: Наукова думка, 1994. - 208 с.
6. Загальна психологія: Хрестоматія: Навч. посіб. / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін.. – К.: Каравела, 2007. – 640 с.
7. Дубравська Д.М. Основи психології: Навч. посібник. – Львів: Світ, 2001. – 280 с.
8. Комінко С., Курант Л., Самборська О., Федотюк Т., Ніколенко С. Психологія в менеджменті. Навчальний посібник. – Тернопіль, 1999, -- 400 с.
9. М'ясоїд П.А. Загальна психологія. – К.: Вища школа, 2000. – 479 с.
10. Основи психології: Підручник / За ред.. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – К.: Либідь, 1996. – 632 с.
11. Психологія. З викладом основ психології релігії / Під ред.. о. Юзефа Макселона. Пер. з пол.. Т. Чорновіл. – Львів: «Свічадо», 1998. – 320 с.
12. Психологія: Підручник / Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук та ін.; за ред. Ю. Л. Трофімова. – 3-тє вид., стереотип. – К.: Либідь, 2001. – 560 с.
13. Робочий зошит з курсу «Психологія і педагогіка» / Укладач Ященко Е.М. – Тернопіль. – 2005.
14. Русинка І.І. Конфліктологія. Навчальний посібник. – Тернопіль, 2003, – 293 с.

15. Русинка І.І. Психологія: Навчальний посібник. – К.: Знання, 2007. – 367 с.
16. Сілаєва Т.О. Філософія: Курс лекцій. – Тернопіль, СМП «Астон». – 2000. – 160 с.
17. Словник-довідник з соціальної психології управління / за ред. С.Б. Комінко. – Тернопіль: Підручники і посібники, 1996. – 96 с.
18. Степанов О. М., Фіцула М. М. Основи психології і педагогіки. Посібник. – К.: Академвидав., 2003. – 504 с.
19. Фіцула М. М. Педагогіка: Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 528 с.
20. Фурман А. В. Психодіагностика особистісної адаптованості. – Тернопіль: Економічна думка, 2000. – 197 с.
21. Фурман А. В. Психокультура української ментальності. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 132 с.
22. Цигульська Т. Ф. Загальна та прикладна психологія / Курс лекцій. – К.: Наукова думка. – 2000. – 190 с.
23. Яценко В. М. Опорні конспекти з психології і педагогіки. – Тернопіль: Астон, 2004. – 182 с.
24. Яценко В. М. Основи психології і педагогіки. Пробний навчальний посібник для студентів непедагогічних спеціальностей. – Тернопіль: Астон. 2004. – 304 с.

***

«Вогонь не згасає лише тому, що від нього запалили інший вогонь»

Лукіан

Нові умови розвитку освіти в Україні визнали пріоритетним напрямком гуманізацію вищої школи, утвердження нових цінностей як у менеджменті, економіці, бізнесі так і в підготовці майбутніх фахівців. Саме життя на сьогодні ставить педагогіку нової формації – особистісно-зорієнтовану, яка б допомагала особистості: орієнтуватися в системі найрізноманітніших суперечливих і неоднозначних цінностей, нарощувати в кожній людині її суб'єктивний потенціал, вміти планувати стратегію власного життя і нести відповідальність за свій життєвий вибір.

Окреслені вище параметри зумовлюють інтенсивний пошук серед науковців і педагогів з метою визначення певного спектру знань і нових технологій з їх засвоєння, покликаних допомогти молодій людині усвідомити себе як особистість, здатної до самовиявлення в тій сфері діяльності, яка відповідає їх задаткам і здібностям. Сьогодні необхідне цілеспрямоване системне забезпечення психолого-педагогічної підготовки фахівців економічної сфери діяльності. Роботу в цьому напрямі треба розпочинати ще на початковому етапі навчання у ВНЗ.

Безперечно, не можна обмежити свої знання з психології та педагогіки запропонованим Вам словником-довідником. Щоб глибоко оволодіти психологією та педагогікою на рівні сучасних вимог, необхідна систематична і наполеглива праця над першоджерелами, періодичними виданнями і новими публікаціями. Та є надія, що цей довідник у якійсь мірі зорієнтує вас на проникнення у таємниці поведінки, пізнання та самопізнання.